

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥
ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚੀ ਸਾਚਾ ਵੀਚਾਰੁ॥

ISSN 2394-8507

ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

(ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮਾਸਿਕ-ਪੱਤਰ)

ਮਾਘ-ਫੱਗਣ, ਸੰਮਤ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ੫੪੭

ਫਰਵਰੀ 2016

ਜਿਲਦ ੫੯

ਅੰਕ ੧੧

ਸੰਪਾਦਕ
ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਚੰਦਾ

ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਪੀ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫
ਸਾਲਾਨਾ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫੦
ਪੰਜ ਸਾਲ (ਦੇਸ਼)	₹ ੨੫੦
ਲਾਈਫ (ਦੇਸ਼)	₹ ੫੦੦
ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਦੇਸ਼	₹ ੧੨੫੦
ਪੰਜ ਸਾਲ (ਵਿਦੇਸ਼)	₹ ੫੦੦੦
ਲਾਈਫ ਵਿਦੇਸ਼	₹ ੧੦੦੦੦

ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪਤਾ

ਸਕੱਤਰ

Secretary

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ

Dharam Parchar Committee

(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ)

(S.G.P.C.)

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-੧੪੩੦੦੬

Sri Amritsar-143006

ਫੋਨ : 0183-2553956-59 ਐਕਸ 304 ਫੈਕਸ : 0183-2553919

website : www.sgpc.net

e-mail : gurmatparkashmonthly@gmail.com,

gyan_gurmat@yahoo.com

ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾ ਪੁੱਜਣ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਮਿਲਾ ਕੇ
ਇੰਚਾਰਜ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਐਕਸ: 303 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ ਜੀ।

ਤਤਕਰਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ		੫
ਸੰਪਾਦਕੀ		੭
ਸਾਕਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ	-ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ	੧੦
ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਖਲਕਟ . . .	-ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੂਗਰ	੧੪
‘ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਪਟੀ ਲਿਖੀ’ . . .	-ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ	੨੧
ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਸੰਤ	-ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ	੨੬
ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ . . .	-ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ	੨੯
ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ	-ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ	੩੬
ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ	-ਬੀਬੀ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ	੪੧
ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ	-ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	੪੪
ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ	-ਸ. ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ	੫੨
ਸਭਰਾਉਂ ਦਾ ਯੁੱਧ	-ਸ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੁਰਾਲੀ	੫੯
. . . ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਕਾ	-ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ	੬੩
. . . ਸਾਕਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ	-ਡਾ. ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ	੬੮
. . . ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਧਾਰੋਵਾਲੀ	-ਬੀਬੀ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	੭੧
ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਾ: ਸ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ	-ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ	੭੫
ਗਾਗਰ 'ਚ ਸਾਗਰ-- ੫੯	-ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ	੮੦
ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਧੀਆਂ ਵੀ ਪਿਆਰੀਆਂ (ਕਵਿਤਾ)	-ਸ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ	੮੩
ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ (ਕਵਿਤਾ)	-ਸ੍ਰੀ. ਆਰ. ਐਲ. ਸਭਰਵਾਲ	੮੪
ਸ਼ਹੀਦ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰ (ਕਵਿਤਾ)	-ਸ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ‘ਸਰਦਾਰ ਪੰਛੀ’	੮੬
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘੇਰਾ (ਕਵਿਤਾ)	-ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ	੮੮
ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ (ਕਵਿਤਾ)	-ਸ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	੮੯
ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ (ਕਵਿਤਾ)	-ਸ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨੂਪੁਰ	੯੦
ਖ਼ਬਰਨਾਮਾ		੯੧
ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ		੯੫

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ:

...ਘਰਿ ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਨਾਰੀ

ਫਲਗੁਨਿ ਮਨਿ ਰਹਸੀ ਪ੍ਰੇਮੁ ਸੁਭਾਇਆ ॥
 ਅਨਦਿਨੁ ਰਹਸੁ ਭਇਆ ਆਪੁ ਗਵਾਇਆ ॥
 ਮਨ ਮੋਹੁ ਚੁਕਾਇਆ ਜਾ ਤਿਸੁ ਭਾਇਆ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਘਰਿ ਆਓ ॥
 ਬਹੁਤੇ ਵੇਸ ਕਰੀ ਪਿਰ ਬਾਝਹੁ ਮਹਲੀ ਲਹਾ ਨ ਥਾਓ ॥
 ਹਾਰ ਡੋਰ ਰਸ ਪਾਟ ਪਟੰਬਰ ਪਿਰਿ ਲੋੜੀ ਸੀਗਾਰੀ ॥
 ਨਾਨਕ ਮੇਲਿ ਲਈ ਗੁਰਿ ਅਪਣੈ ਘਰਿ ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਨਾਰੀ ॥੧੬॥
 ਬੇ ਦਸ ਮਾਹ ਰੁਤੀ ਥਿਤੀ ਵਾਰ ਭਲੇ ॥
 ਘੜੀ ਮੂਰਤ ਪਲ ਸਾਚੇ ਆਏ ਸਹਜਿ ਮਿਲੇ ॥
 ਪ੍ਰਭ ਮਿਲੇ ਪਿਆਰੇ ਕਾਰਜ ਸਾਰੇ ਕਰਤਾ ਸਭ ਬਿਧਿ ਜਾਣੈ ॥
 ਜਿਨਿ ਸੀਗਾਰੀ ਤਿਸਹਿ ਪਿਆਰੀ ਮੇਲੁ ਭਇਆ ਰੰਗੁ ਮਾਣੈ ॥
 ਘਰਿ ਸੇਜ ਸੁਹਾਵੀ ਜਾ ਪਿਰਿ ਰਾਵੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਸਤਕਿ ਭਾਗੋ ॥
 ਨਾਨਕ ਅਹਿਨਿਸਿ ਰਾਵੈ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਹਰਿ ਵਰੁ ਥਿਰੁ ਸੋਹਾਗੋ ॥੧੭॥੧॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੦੯)

ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ‘ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਤੁਖਾਰੀ’ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਅੰਤਲੀਆਂ ਦੇ ਪਉੜੀਆਂ ‘ਚ ਫੱਗਣ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਰੁੱਤ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਰਣ ‘ਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਤੀ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ਮਾਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫੱਗਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਚਿੱਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਭਾ ਗਿਆ, ਚੰਗਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣਾ ਹੁਣ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਹੈ; ਅੰਦਰੋਂ ਆਪਾ ਭਾਵ ਜੁ ਮਿਟ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਰੂ ਰਿਹਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ ਇਸ ਤੋਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਕੇ ਹਿਰਦੇ-ਘਰ ‘ਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਪਿਆਰਾ ਹਿਰਦੇ-ਘਰ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੈਂ (ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ) ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਰੂਪ ਵਟਾਏ, ਕਿੰਨੇ ਉੱਪਰੋਂ ਸੁਹਣੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਬਸਤਰ ਮੈਂ ਪਹਿਨੇ ਲੇਕਿਨ ਪ੍ਰਭੂ-

ਰਾਜੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਦੀਵੀਂ ਘਰ-ਮਹਿਲ 'ਚ ਥਾਂ-ਟਿਕਾਣਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਆਤਮਕ ਗੁਣ ਰੂਪੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨੇ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਗਈ। ਹੇ ਨਾਨਕ! ਇਹ ਆਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ, ਮਾਲਕ, ਖਸਮ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹ-ਦਿਸ਼ੇਰੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ ਭਾਵ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਰਨ ਪਿਆਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨਮੋਲ ਜਨਮ ਦੀ ਦੁਰਲੱਭਤਾ ਤੇ ਮਹਾਨ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮੋਹ ਦੀ ਪਕੜ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਹਨੇਰ-ਗੁਬਾਰ ਵਾਲੀ ਅਸਹਿ ਹਾਲਤ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਵੱਸਿਆ ਤੇ ਹਰ ਪਲ ਆਪਣੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਮਹਿਸੂਸਦੀ ਹੈ ਅਥਵਾ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਲਾਪ 'ਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਅੰਤਿਮ ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ। ਸਭ ਦੁੱਖ, ਸਭ ਸੰਸੇ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦਸ ਅਤੇ ਦੋ ਕੁੱਲ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਮਹੀਨੇ 'ਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹਰੇਕ ਹੀ ਮਿਤੀ (ਏਕਮ, ਦੂਜ, ਤੀਜ ਆਦਿ) ਭਲੀ ਹੈ ਭਾਵ ਇਸ ਦੇ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਬੁਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਭਰਮ 'ਚ ਗੁਰਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ। ਇਕ-ਇਕ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਘੜੀਆਂ, ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਲ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਹੂਰਤ ਭਲੇ ਹਨ, ਬਸ, ਸ਼ਰਤ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਰੂਹ ਦਾ ਉਹ ਰਾਜਦਾਰ, ਉਹ ਮਹਿਰਮ, ਉਹ ਸਦਾ ਇਕਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਵੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿਲ ਪੈਣ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਸੰਵਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਨਹਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵਰਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਰੀਕੇ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਰੰਗ 'ਚ ਰੰਗੀਜਣਾ ਹੀ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਸੰਵਾਰ ਦਿੱਤੀ, ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ (ਆਤਮਕ) ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ, ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਪਿਆਰੀ ਵੀ ਤਾਂ ਲੱਗਦੀ ਹੀ ਹੈ; ਉਸ ਉੱਪਰ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਮਾਣਦੀ ਹੈ। ਹਿਰਦੇ ਰੂਪੀ ਘਰ ਵਿਚ ਤੂਠ ਕੇ, ਆ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਰੂਹ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸੇਜਾ ਬਣਾਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੇ ਸੁਭਾਗ ਜਗਾ ਦਿੱਤੇ। ਹੇ ਨਾਨਕ! ਹੁਣ ਤਾਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਭਾਵ ਹਰ ਪਲ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਮਰਦੀ ਹੈ; ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਪਤੀ ਹੈ। ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਹੁਣ ਸਦੀਵੀਂ ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਵਿਸਮਾਦ ਅਵਸਥਾ 'ਚ ਹੈ। ■

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਘੱਲ੍ਹਘਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਇਤਿਹਾਸ : ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦੀ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਰਾਸਤ

ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਖੁਦ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਰੂਪੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਤਪ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਿਖਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਹੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਗਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮੂਲ ਕਾਰਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਉੱਦਮ, ਉਪਰਾਲਾ ਤੇ ਹੀਲਾ-ਵਸੀਲਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਤੇ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਵਿਕਾਸ-ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਰੜਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਨਹੀਂ ਕਤਰਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਮੁਹਾਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ—ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ। ਦੋਨਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਮੂਹਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਆਪਕ ਸਰੂਪ-ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਉਂਵ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗਭਗ ਹਰੇਕ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਕੌਮਾਂ ਐਸੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਜੇ-ਨਿਵਾਜੇ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੂੜ ਤੇ ਜਾਬਰ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੂੜ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅੜਨਾ ਤੇ ਲੜਨਾ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੂੜ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵਰਤਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਭਰੋਸਾ ਕਿ 'ਕੂੜ ਨੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਅੰਤਮ ਜਿੱਤ ਸੱਚ ਦੀ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣੀ ਹੈ' ਉਸ ਦੇ ਸਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਲੂੰ-ਲੂੰ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਹੁਣ ਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੂੜ-ਕੁਸਤ ਰੂਪੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਮੁੜ-ਸਥਾਪਤੀ ਹਿਤ ਅੜਨ, ਲੜਨ ਤੇ ਜੂਝਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਭਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਫਰਵਰੀ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਆ ਕੇ ਪੰਥਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਮੁੜ-ਸਥਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਲੜੇ ਗਏ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਖ਼ਤ

ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ 'ਤੇ ਅਫਗਾਨ ਹਮਲਾਵਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਸੰਨ ੧੭੬੨ ਈ: ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੇ ਮੰਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਅਮਲ 'ਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕੁੱਪ-ਰੋਹੀੜੇ ਵਿਖੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਿੱਖ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਝੀ ਕਰਤੂਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਅਬਦਾਲੀ ਅਣਕਿਆਸੀ ਤੇਜ਼ ਚਾਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਮੂਹ 'ਤੇ ਆ ਹਮਲਾਵਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹਣ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਰਚੇਤਿਆਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕੁਕੜੀ ਆਪਣੇ ਚੂਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਅਥਾਹ ਕੌਮੀ ਨੁਕਸਾਨ ਇਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਲੱਗਭਗ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਸਹਿ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸਮਤੌਲ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸਾਜੇ-ਨਿਵਾਜੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤੇ ਰਹੇ ਕਿ ਇਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੰਥ 'ਚ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਝਾਉਣ ਤੇ ਦੌੜਾਉਣ ਦਾ ਦਮ ਤੇ ਜੇਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਅਬਦਾਲੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵੱਲ ਬੁਰੀ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਤੱਕਣ ਦਾ ਜੇਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਅਪਮਾਨ ਬਦਲੇ ਆਪਣੀ ਕੀਤੀ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਫਾਨੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਫਤਿਹ ਦੇ ਝੰਡੇ ਝੁਲਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਕਾਂ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ-ਜਬਰ ਖ਼ਿਲਾਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਕਈ ਮੋਰਚੇ ਲਾਉਣੇ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਕਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਅਭੁੱਲ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਸਾਡੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਜਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਕੋਝੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਮਹੰਤ ਐਸਪ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਠੇਸ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਆਚਰਣਕ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਹੰਤ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਪਾਕ ਹੱਥਾਂ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖੋਹ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਤਤਕਾਲੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੁਦੁਦ ਵਿਚ ਗੁੰਡੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਰੱਖ ਲਏ। ਇਉਂ ਜਥੇਦਾਰ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਧਾਰੋਵਾਲੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲੈਣ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਕੇ ਗਏ ਜਥੇ ਨੂੰ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਛਵ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਗੰਡਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਾਕੇ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਪਰ ਓੜਕ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਇਉਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਸਕਿਆ।

ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਤਤਕਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੰਗਸਰ ਜੈਤੋ (ਫਰੀਦਕੋਟ) ਵਿਖੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਭਖਿਆ ਜਦ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਚੱਟਾਨ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੰਥਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਨਭੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਾ, ਸ. ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੰਸਥਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਤਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਰੇਕ ਪੈਂਤੜਾ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਾਕਾਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਪਰ ਓੜਕ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਅੱਗੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਹੀ ਪਿਆ। ਇਹ ਚੇਤੇ ਰਹੇ ਕਿ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਮਰਥਨ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ। ੨੧ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੨੪ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਜੈਤੋ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੇ ੫੦੦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਕੇ ਵੱਡਾ ਗੋਲੀ ਕਾਂਡ ਵਰਤਾਇਆ। ੧੦੦ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਅਤੇ ੨੦੦ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੰਘ ਫੱਟੜ ਹੋਏ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਲੱਗਭਗ ਡੇਢ ਸਾਲ ਤਕ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਘੋਰ ਸੰਘਰਸ਼ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪਿਆ ਪਰੰਤੂ ਓੜਕ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ੨੭ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੨੫ ਈ: ਨੂੰ ਗੋਡੇ ਟੇਕਣੇ ਪਏ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵਿਖੇ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਲਾਈ ਗਈ ਪਬੰਦੀ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨਾਲ ੭ ਅਗਸਤ, ੧੯੨੫ ਈ: ਨੂੰ ੧੦੧ ਸ੍ਰੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸਾਹਿਬ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਾਡਾ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜ਼ੁਲਮ, ਜਬਰ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅੜਨ, ਲੜਨ ਤੇ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਮੁੜ-ਸਥਾਪਤੀ ਕਰਨ ਹਿਤ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਕਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ

—ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ*

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ-- ਸੰਗਤ, ਪੰਗਤ, ਧਰਮਸਾਲ ਆਦਿ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਈ ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਧਰਮਸਾਲ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਸਮੋਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਕਦੇ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਚ ਖਾਮੀਆਂ ਆਈਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੀਆਂ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਿਘਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਗੁਰਮਤਿ-ਅਨੁਸਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ 'ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਕਸਰ ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਆਦਿ ਲਗਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈਆਂ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ 'ਚ ਰੋਸ ਤੇ ਰੋਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਰੋਸ ਨੇ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ' ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਚ ਸੁਧਾਰ ਹਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨੂੰ

ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ੨੧ ਫਰਵਰੀ ੧੯੨੧ ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਹੋਏ ਇਕੱਠ ਦੌਰਾਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ 'ਸਾਕਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਗੁਰਮਤਿ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅਗਸਤ ੧੯੧੭ ਈ: ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਕੋਲ ਕੰਜਰੀਆਂ ਦਾ ਨਾਚ ਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਦੌਰ ਵੀ ਚੱਲੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਪੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਰੋਸ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ੧੯੧੮ ਈ: ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਰਿਟਾਇਰਡ ਅਫ਼ਸਰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮਹੰਤ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਦੁਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਤੰਗ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਭਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੨੦ ਈ: ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਧਾਰੋਵਾਲੀ ਵਿਖੇ ਸਜੇ ਇਕ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸੌ ਭਾੜੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸੱਦ ਲਏ।

੧੯੨੦ ਈ: ਨੂੰ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦੇ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮੁਜਾਹਰਾ ਕੀਤਾ। ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਪਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਜਗਤ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੇ ਪੰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ੨੩ ਜਨਵਰੀ ਤੇ ੬ ਫਰਵਰੀ ੧੯੨੧ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਤੇ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹੰਤ ਦੇ ਨਾਮ ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਲੰਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ, ਸ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਸ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ, ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਅਤੇ ਸ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਤੇਜਾ

ਸਿੰਘ ਚੂਹੜਕਾਣਾ, ਸ. ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਸ. ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲਾ ਆਦਿ ਵੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ੭ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਬੁਲਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭੱਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਬਾਬਾ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਕੂਕਾ ਆਦਿ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਮਹੰਤ ਦੀਆਂ ਘਟੀਆ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ੧੯ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪੰਥਕ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਤਾਰੀਖ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਜਥਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਧਾਰੋਵਾਲੀ ਤੇ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਲੈ ਕੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਦਾ ਜਥਾ ਤਾਂ ਰੋਕ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਥਾ ਨਾ ਰੁਕਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਜਥਾ ੧੯ ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ, ਛਵੀਆਂ, ਗੰਡਾਸੇ, ਲੱਕੜਾਂ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਕਾਰਤੂਸ ਆਦਿ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮੰਗਵਾ ਲਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮਹੰਤ ਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਛੱਤ ਦੇ ਉੱਪਰੋਂ ਵੀ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਹਰੀ ਦਾਸ ਜੋਗੀ, ਗੁਰਮੁਖ ਦਾਸ, ਸ਼ੇਰ ਦਾਸ, ਲੱਧੇ, ਰਾਂਝੇ ਆਦਿ ਕਾਤਲਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੁਛਾੜਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠੇ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਕਈ ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਜਖਮੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਜਖਮੀ ਹੋਏ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਜੰਡ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ, ਉਹ ਵੀ ਭੱਜ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਮਹੰਤ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਛਵੀਆਂ ਤੇ ਗੰਡਾਸਿਆਂ ਦੇ ਵਾਰ ਕੀਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਖਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਜਿੰਦਾ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਖੂਨੀ ਸਾਕੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਥਕ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਾਂ ਭੇਜੀਆਂ। ੨੧ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀ

ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸੰਗਤਾਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੀਆਂ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ੨੨ ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਖੂਨੀ ਸਾਕੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੋਹ ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਪੁੱਜੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਕੌਮੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੂਨੀ ਸਾਕੇ ਸੰਬੰਧੀ ਦਰਦਨਾਕ ਲੇਖ ਲਿਖੇ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਪੱਖੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵਾਪਰੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਝਗੜਾ ਤੇ ਬਦਅਮਨੀ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੱਸਣ ਦਾ ਕੋਝਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ।

ਓਧਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਪੂੰਝਣ ਲਈ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਗੁੰਡਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ। ੧੨ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਮਹੰਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ੭ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ, ੮ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਦੀ ਤੇ ੧੬ ਨੂੰ ੭-੭ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ। ੧੬ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਨੇ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਬਾਕੀ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਘਟਾ ਕੇ ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਜਗਤ 'ਚ ਰੋਹ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਸਮੂਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਪੰਥਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਮਰਕਸ਼ੇ ਕਰ ਲਏ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜੋ ਇਸ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਇਸ ਜਿੱਤ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਥਾ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ' ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਓ! ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਉੱਪਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਈਏ।

ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਖਲਕਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪੁੱਠੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਲੁਹਾਈਆਂ

-ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬੁਢੰਗਰ*

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ, ਵਿਲੱਖਣ, ਅਸਚਰਜਮਈ, ਲਾ-ਮਿਸਾਲ ਅਤੇ ਹੈਰਤਅੰਗੇਜ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਗੁਰਸਿੱਖ ਯੋਧਿਆਂ, ਅਣਖੀ ਸੂਰਬੀਰਾਂ, ਮਹਾਨ ਵਿਰਾਂਗਣਾਂ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਮੁਜੱਸਮਿਆਂ, ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ, ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਅਤੇ ਭੁਝੰਗੀਆਂ ਦਾ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੀ, ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਕਲ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬੇ-ਮਿਸਾਲ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਕਾਰਨ ਉਚਤਮ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਾਂ-ਮੱਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਅਰਦਾਸ ਦੌਰਾਨ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ‘ਅਪਨਾ ਬਿਗਾਰਿ ਬਿਰਾਂਨਾ ਸਾਂਝੇ’ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਲਈ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਕਰਨ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਅਧਰਮ, ਜਬਰ, ਜੁਲਮ, ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ, ਅੱਤਿਆਚਾਰ, ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਵਿਰੁੱਧ ਜੂਝਣ ਲਈ ਇਉਂ ਪ੍ਰੇਰਿਆ :

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ॥

ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੧੨)

ਇਸ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਲਈ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਰੱਖੀ:

ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ॥ ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੧੨)

ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਰੀ ਜਬਰ, ਜੁਲਮ, ਅੱਤਿਆਚਾਰ, ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀ, ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਅਤੇ ਰਾਜਕੀ ਧੱਕੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਜਾਬਰ ਕਿਹਾ। ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਐਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਜਮ ਗਰਦਾਨਿਆ ਅਤੇ

*ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: +੯੧੯੯੧੫੮-੦੫੧੦੦

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਲਾਂਭਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ :

ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ॥

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੩੬੦)

ਬਾਬਰ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਕੱਟੀਆਂ, ਚੱਕੀਆਂ ਪੀਸੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ “ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ” ਦਾ ਰਸਤਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤੱਤੀਆਂ ਤਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠ “ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ॥ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਨਾਨਕੁ ਮਾਂਗੈ” ਨੂੰ ਚਿਤਵਦਿਆਂ “ਤਪਤਿ ਮਾਹਿ ਠਾਢਿ ਵਰਤਾਈ” ਦਾ ਭਾਣਾ ਵਰਤਾਇਆ ਅਤੇ ਅਡੋਲ-ਚਿਤ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਲਈ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। “ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭ ਤਾਕਾ॥ ਕੀਨੋ ਬਡੋ ਕਲੂ ਮਹਿ ਸਾਕਾ॥” ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਤਿਲਕ-ਜੰਝੂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਨਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣੇ, ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰਨਾ, ਜ਼ੋਰ-ਜਬਰੀ ਧਰਮ-ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਕਰਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਲਈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹਿਤ ਆਪਣਾ ਮਹਾਨ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਸਰਬੰਸ ਹੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੰਘਾਂ, ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਅਤੇ ਭੁਝੰਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੋਨੋਂ ਸਮੇਂ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਇਕ-ਮਨ ਇਕ-ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਬਾਰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੁੱਠੀ ਖੱਲ ਲਾਹ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਹੀਦ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਜਿਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਮਖਦੂਮ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ ਸੀ। ਇਹ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਇਹ ਉਦੋਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਵੱਸੇ। ਇਹ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮਜ਼ਹਬੀ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ ‘ਅੱਨ ਅੱਲ ਹੱਕ’ ਆਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁੱਠੀ ਖੱਲ ਲਾਹ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਤਰਬੇਜ਼ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਇਹ ਖੁਦਾ-ਪ੍ਰਸਤ ਸੰਤ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਮਾਤੀ

ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੁਰਦਾ ਜਿਉਂਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਪਰਾਧ ਕਾਰਨ ਵਕਤ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਲਾਉਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁੱਠੀ ਖੱਲ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁੱਠੀ ਖੱਲ ਲਾਹ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮੀ ਇਸੇ ਸੰਤ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਸਫ਼ਾ ੧੫੮)

ਤੀਸਰਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਉਪਰੰਤ ਹੋਰ ਕਈ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਹਾੜ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਇਕਾਨਵੇਂ (੧੭੯੧) ਨੂੰ ਪੁੱਠੀ ਖੱਲ ਲਾਹ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪਹਿਲੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੇ ਤਾਈਂ, ਕਾਜ਼ੀ ਫਤਵਾ ਦੀਏ ਸੁਣਾਈ।

ਤਿਸੇ ਗੈਰਮ ਜਲਾਦਿ ਆਇ, ਬੰਦ ਬੰਦ ਦੀਏ ਜੁਦਾ ਕਰਾਏ।

ਪੀਛੇ ਸਿੰਘ ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਕੇਰੀ, ਪੁੱਠੀ ਖੱਲ ਲਾਹੀ ਬਿਨ ਦੇਰੀ।

ਚੌਥੇ ਲਾਸਾਨੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਹਨ ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਸੀ ਪਿੰਡ ਬਾਰਨ ਨੇੜੇ ਪਟਿਆਲਾ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਗਲਮਾਜਰਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਸੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਅਰਥਾਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਘਰ ਰਾਮਦਾਸੀਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਰਾਮਦਾਸੀਏ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਪੂਰਨ ਗੁਰਸਿੱਖ ਕਿਰਤੀ ਪਰਵਾਰ ਸੀ। ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮੇਤ ਪਰਵਾਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖੀ-ਸਿਦਕ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਅਡੋਲਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਦੇ ਪੂਰੇ-ਸੂਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਧੰਨ ਉਨ ਸਿੰਘਨ ਕੇ ਜਿਨ ਕਰ ਸਾਕਾ ਤਜੇ ਪਰਾਨ।

ਰਹੇ ਨਾਮ ਇਸ ਕਰਮ ਕਾ ਹੈ ਜੱਗ ਆਵਨ ਜਾਨ।

ਸ਼ਹੀਦ ਜੈ ਸਿੰਘ ਖਲਕੱਟ ਹੁਏ ਵੋਹ ਹੈਂ ਮਹਾਂ ਮਹਾਨ।

ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਕੇ ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਗਤ ਸਾਹਮਣੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਭਾਇਆ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ॥

ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੦੫)

ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਧਾਰਨੀ, ਗੁਰੂ-ਘਰ

ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੇ ਸਮਰਪਿਤ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ, ਰਹਿਤਵਾਨ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਮੂਰਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਪੂਰਨ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਨ। ਆਪ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨਮਿਤ ਦਸਵੰਧ ਕੱਢਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ— ਭਾਈ ਕੜਾਕਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਖੜਕ ਸਿੰਘ। ਆਪ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬੀਬੀ ਧੰਨ ਕੌਰ ਸੀ। ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਾਣਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕਥਾਵਾਂ ਸੁਣਾ-ਸੁਣਾ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਅੰਦਰ ਪੂਰਾ ਖਾਲਸਾਈ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ, ਨਿਤਨੇਮੀ, ਅਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪੂਰੇ-ਸੂਰੇ ਰਹਿਤਵਾਨ ਖਾਲਸੇ ਸਨ। ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ “ਇਨ ਗਰੀਬ ਸਿਖਨ ਕਉ ਦੇਉ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ॥ ਯਹ ਯਾਦ ਕਰੇਂ ਹਮਰੀ ਗੁਰਿਆਈ॥” ਦੋਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਨਿਤ ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼, ਜਜ਼ਬਾ, ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਭਰਦੇ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲੇ ਦੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਕਰਮ ਦੀਨ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਯਤ ਨਾਲ ਗਿਲਜ਼ਿਆਂ, ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨ ੧੭੫੩ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਦੂਜਾ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਰਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਰਨੈਲ ਅਬਦੁਸ ਸਮੁਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਬਦੁਸ ਸਮੁਦ ਖਾਨ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦਾ ਜਨੂੰਨੀ, ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਨਿਰਦਈ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਕੀ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਰਹਿੰਦ ਛੱਡ ਕੇ ਦੁਰੇਡੇ ਜਾ ਵੱਸੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਜ਼ਾਲਮ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਚੇਤ ਸੁਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸੰਨ ੧੭੫੩ ਨੂੰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਕੋਤਵਾਲ ਨਿਜ਼ਾਮਉਦੀਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਤਲੋਗਾਰਦ ਕਰਦਾ ਮੁਗ਼ਲਮਾਜਰਾ ਪਿੰਡ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਆਰਜ਼ੀ ਕਚਹਿਰੀ ਲਾ ਲਈ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਠਾਨ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਬਦੁਸ ਸਮੁਦ ਖਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੂਰੇ ਰੋਹਬ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਕੜਕਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਆਏ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ

ਫੌਜ ਦੇ ਲੰਘਣ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਇਕ-ਮਨ ਇਕ-ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਹਕੂਮਤੀ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚੰਗਾ, ਮੈਂ ਪਟਿਆਲੇ ਜਾ ਕੇ ਤੇਰੀ ਤੇਰੇ ਗੁਰੂ-ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਬਿਰਤੀ ਵੇਖਾਂਗਾ ਅਤੇ ਤੈਨੂੰ ਸਮੇਤ ਪਰਵਾਰ ਸਜਾ ਦਿਆਂਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਾਮਾਨ-ਅਸਬਾਬ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਪਹੁੰਚ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੋਤਵਾਲ ਨਿਜ਼ਾਮਉਦੀਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਇਸ ਅਸਬਾਬ ਬੋਝੇ ਵਿਚ ਹੈ ਕੀ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਹਾਂ, ਐਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਸਾਮਾਨ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕਣ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਂਚ ਆਵੇ। ਕੋਤਵਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਗ-ਬਗੋਲਾ ਅਤੇ ਲਾਲ-ਪੀਲਾ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਕੋਤਵਾਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਬੋਝੇ ਵਿਚ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਾ ਹੁੱਕਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੂਰੇ ਸਹਿਜ ਪਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਚੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਹੁੱਕਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਕੋਤਵਾਲ ਦੇ ਸੱਤੀਂ ਕੱਪੜੀਂ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਛਮਕਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਖਲੜੀ ਉਧੇੜ ਦਿਓ। ਜ਼ਾਲਮ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਛਮਕਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਹੁੱਕਾ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਮੰਨ ਜਾਵੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਮਰਣੁ ਮੁਣਸਾ ਸੂਰਿਆ ਹਕੁ ਹੈ ਜੋ ਹੋਇ ਮਰਨਿ ਪਰਵਾਣੋ॥

ਸੂਰੇ ਸੇਈ ਆਗੈ ਆਖੀਅਹਿ ਦਰਗਹ ਪਾਵਹਿ ਸਾਚੀ ਮਾਣੋ॥ (ਪੰਨਾ ੫੭੯)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਨ, ਮਨ ਅਤੇ ਧਨ ਸਭ ਕੁਝ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਅਰਪਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਦਾ ਅਹਿਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਅਦੂਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੋਲ ਸਨ, “ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਧੰਨ ਗੁਰ ਸਿੱਖੀ! ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ:

ਕੁੱਠਾ, ਹੁੱਕਾ, ਚਰਸ, ਤੰਬਾਕੂ, ਗਾਂਜਾ, ਟੋਪੀ, ਤਾੜੀ, ਖਾਕੂ।

ਇਨ ਕੀ ਓਰ ਨ ਕਬਹੂੰ ਦੇਖੇ, ਰਹਿਤਵੰਤ ਸੋ ਸਿੰਘ ਵਸੇਖੇ।

ਫਿਰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਪੈਂਤੜਾ ਬਦਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ, ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਕੀ ਪਿਆ ਹੈ? ਜਾਨ ਨਾ ਗੁਆ, ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਵੇਂ। ਤੈਨੂੰ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਜੰਨਤ ਮਿਲੇਗੀ ਜਿੱਥੇ ਹੁਰਾਂ ਪਰੀਆਂ ਮਿਲਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸਦਾ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇਂਗਾ। ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ:

ਕਵਨੁ ਨਰਕੁ ਕਿਆ ਸੁਰਗੁ ਬਿਚਾਰਾ ਸੰਤਨ ਦੋਉ ਰਾਦੇ॥ (ਪੰਨਾ ੯੬੯)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਟੋਕ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦੀ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਹਰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੌਤ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਮੌਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ: “ਮਰਣੁ ਲਿਖਾਇ ਮੰਡਲ ਮਹਿ ਆਏ॥” ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਕਿਉਂ ਹੋਵਾਂ? ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਠੋਕ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਹੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਸੇਵਕ ਦੀ ਬਹੁੜੀ ਕਰੋ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਕੇਸਾਂ-ਸੁਆਸਾਂ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਸਕਾਂ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁ ਨ ਡਿਗੈ ਤਨੁ ਕਾਹੇ ਕਉ ਡਰਾਇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਸਨ। ਹਰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਰ-ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ:

ਪਹਿਲਾ ਮਰਣੁ ਕਬੂਲਿ ਜੀਵਣ ਕੀ ਛਡਿ ਆਸ॥

ਹੋਹੁ ਸਭਨਾ ਕੀ ਰੇਣੁਕਾ ਤਉ ਆਉ ਹਮਾਰੈ ਪਾਸਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੦੨)

ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਡਰਾਵੇ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਮਸ਼ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਤਬਰੇਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਟੰਗ ਕੇ ਪੁੱਠੀ ਖੱਲ ਲਾਹ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਓ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ, ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਸਮਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੋਰ ਕਦੋਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਗੁਰ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜਾਂ, ਜਲਦੀ ਕਰੋ! ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦਾਦਾ, ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ, ਮਾਮੇ, ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਖਤੇ-ਜਿਗਰ ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ, ਬਾਬਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਵਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਲਏ ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਇਕ ਅਦਨਾ ਜਿਹਾ ਨਾਮਧਰੀਕ ਸਿੱਖ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕਾਇਆ ਉਸ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਹੀ ਅਮਾਨਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸ. ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਦੀਨ ਮੰਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਅੰਤ ਮਰਨਾ, ਫੇਰ ਕਿਉਂ ਹੋਈਏ ਧਰਮਹੀਨ ਸ਼ਾਹਾ!

ਤੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਾਲਮ ਦੇ ਘੋੜੇ ਸਵਾਰ ਹੋਇਓ, ਉੱਤੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਪਾਪ ਦੀ ਜ਼ੀਨ ਸ਼ਾਹਾ!

ਸਾਡੀ ਅੱਖ ਦੇ ਵਿਚ ਨਾ ਚੀਜ਼ ਕੋਈ, ਇਹ ਜੋ ਜ਼ਰ, ਜ਼ੋਰ, ਜ਼ਮੀਨ ਸ਼ਾਹਾ!

ਮੌਤ ਦਾ ਮੂਲ ਨ ਭੈਅ ਰਿਹਾ, ਹੁੰਦੇ ਮੌਤ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਮਗੀਨ ਸ਼ਾਹਾ।

ਜਦੋਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਿੰਘ ਡੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੁਗਲ ਮਾਜਰਾ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਦੋ ਕਸਾਈ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੋਹੜ ਅਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਾ ਕੇ ਪੈਰ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿਰ ਤੀਕ ਪੁੱਠੀ ਖੱਲ ਲਾਹ ਦਿਓ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਧੰਨ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਧੰਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਸਿੰਘ ਅਡੋਲ ਰਿਹਾ, ਸੀਅ ਤਕ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਾਮ ਪੀ ਲਿਆ। ਸਰੀਰ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੁਰਤੀ ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸੰਮਤ ੧੮੧੦ ਨੂੰ ਹੋਈ। ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਜੁਗ ਜੁਗ ਜਿਉਂਦੇ ਨੇ ਉਹ ਬੰਦੇ, ਅਣਖ ਲਈ ਜੋ ਮਰਦੇ।

ਸੂਲੀ, ਚਰਖੜੀ, ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹ ਵੀ, ਖਿੜ ਖਿੜ ਪਏ ਨੇ ਹੱਸਦੇ।

ਆਪਣਾ ਮੁਰਸ਼ਦ ਮਨਾਵਣ ਖਾਤਰ, ਭੇਟ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਕਰਦੇ।

ਤਥਾ ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਸਤਿਗੁਰ ਆਗੈ ਸੀਸੁ ਭੇਟ ਦੇਉ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਚੇ ਭਾਵੈ॥

ਆਪੇ ਦਇਆ ਕਰਹੁ ਪ੍ਰਭ ਦਾਤੇ ਨਾਨਕ ਅੰਕਿ ਸਮਾਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੧੪)

ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘਿਨਾਉਣਾ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾਈ ਗਈ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੋੜ-ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਭੇਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਜੈ ਸਿੰਘ ਖਲਕਟ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੱਖ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਐਸੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਦਰੁਸਤ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਸ਼ਹੀਦੋਂ ਕੀ ਕਤਲਗਾਹ ਸੇ, ਕਿਆ ਬੇਹਤਰ ਹੈ ਕਾਬਾ,

ਸ਼ਹੀਦੋਂ ਕੀ ਖਾਕ ਪੇ ਤੋ ਖੁਦਾ ਭੀ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਤਾ ਹੈ।

‘ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਪਟੀ ਲਿਖੀ’ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ

-ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਤ ‘ਪਟੀ’ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ੩੫ ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਹਿਬਰਿਊ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਸੀਹਰਫੀ, ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ-ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧, ਪਟੀ ਲਿਖੀ ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਪਟੀ ਮਹਲਾ ੩, ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮਹਲਾ ੫, ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੧ ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰੁ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਰਚਿਤ ਪਟੀ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਚਰਿਤ ਬਾਣੀ ਪਟੀ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਖੋਜ ਦੇ ਮੁੱਤਜ਼ਿਰ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਵਤਰਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਹੈ :-

“ਜਬ ਬਾਬਾ ਬਰਸਾਂ ਸਤਾਂ ਕਾ ਹੋਇਆ ਤਬ ਕਾਲੂ ਕਹਿਆ ਨਾਨਕ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ।
ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਉ ਪਾਧੇ ਪਾਸ ਲੈ ਗਇਆ। ਕਾਲੂ ਕਹਿਆ ਪਾਧੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ।
ਤਬ ਪਾਧੇ ਪਟੀ ਲਿਖ ਦਿਤੀ ਅਖਰਾਂ ਪੈਂਤੀਸ ਕੀ ਮੁਹਾਰਣੀ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ
ਲਗਾ ਪੜ੍ਹਨ। ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਪਟੀ ਮਹਲਾ ੧ ਆਦਿ ਬਾਣੀ ਹੋਈ।”

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ, ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ, ਬੀ-੪੦ ਜਨਮਸਾਖੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ

*ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਮੋ: +੯੧੯੮੫੫੦੫੭੬੨੪

ਉਥਾਨਕਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪਾਂਧੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੋਸਟਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀਆਂ। ਪਾਂਧੇ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕੋਈ ਪਟੀ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੁਆਰਾ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚਲੀ ਪਟੀ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ “ਜਾਲਿ ਮੋਹੁ ਘਸਿ ਮਸੁ ਕਰਿ” ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਪਟੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਵਤਰਣ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸਮੇਂ ਪਾਂਧੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੋਸਟਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਵਤਰਣ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪਾਂਧੇ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਬੈਠਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰੋਫ਼ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ।

ਅਵਤਰਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਜੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਖਤਾ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਨਾਨਕੁ ਸਾਇਰੁ ਏਵ ਕਹਤੁ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਾਵਿ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੀਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਰਥ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿੱਦਿਆ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਜਿਹੇ ਜਿਹੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਪਾਂਧੇ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ:

“ਜਬ ਸਤਾ ਬਰਸਾ ਕਾ ਹੂਆ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਤਬ ਪਾਂਧੈ ਕੈ ਦਾਦੈ ਕਾਲੂ ਪੜ੍ਹਣੈ ਬਾਹਿਆ। ਤਬ ਦਾਦੈ ਕਾਲੂ ਕਹਿਆ ਜਿ ਬਚਾ ਨਾਨਕਾ ਤੂੰ ਪਾਂਧੈ ਪਾਸਿ ਪੜ੍ਹ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਆ ਜੋ ਬਾਬਾ ਜੀ ਭਲਾ ਹੋਵੈ। ਤਬ ਪਾਂਧੈ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਉ ਪਟੀ ਲਿਖਿ ਦਿਤੀ। ਤਬ ਲਗਾ ਮੁਹਾਰਣੀ ਦੇਣੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਉ। ਪਟੀ ਲਿਖਿ ਦਿਤੀਅਸੁ ਜੋ ਪੜ੍ਹ ਨਾਨਕ ਜੀ ਸਿਧੋਕਾਇਆ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਚੁਪਿ ਕਰ ਰਹਿਆ। ਤਬ ਭੀ ਪਾਂਧੈ ਕਹਿਆ ਪੜ੍ਹ ਨਾਨਕ ਜੀ ਸਿਧੋਕਾਇਆ। ਤਬ ਫੇਰਿ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਚੁਪਿ ਕਰ ਰਹਿਆ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਉ ਪਾਂਧੈ ਕਹਿਆ ਜਿ ਏ ਨਾਨਕ ਤੂ ਪੜ੍ਹਤਾ ਕਿਉ ਨਾਹੀ ਬਾਪਿ ਪੜ੍ਹਣੈ ਬਾਹਿਆ ਹੈ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਆ ਜਿ ਏ ਪਾਂਧਾ ਜੀ ਤੂੰ ਕਿਛੁ ਆਪਿ ਭੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਜਿ ਤੂ ਮੇਰੈ ਤਾਈ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਚਾਹਦਾ ਹੈ।

ਤਬ ਪਾਂਧੇ ਕਹਿਆ ਜਿ ਏ ਨਾਨਕ ਮੈ ਸਭ ਕਿਛੁ ਪੜਿਆ ਹਾਂ। ਸਿਧੋਕਾਇਆ ਬੈਰਾਖੜੀ ਪੜਿਆ ਹਾਂ। ਉੱਟੇ ਦਫਤਰ ਕਾ ਹਿਸਾਬ, ਜਿਮੀ ਕਛ ਕਾ ਹਿਸਾਬ ਪੜਿਆ ਹਾਂ। ਜਮੇਬੰਦੀ ਬੰਨਣੀ ਸਮਝਣਾ ਸਮਝਾਵਣਾ ਜਿਤਨਾ ਕਿਛੁ ਹਮੇਸ਼ੁ ਹੈ ਤਿਤਨਾ ਮੈ ਸਭ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਫੇਰੁ ਪੇਚੁ ਜਿਥਹੁ ਲੈ ਕੇ ਹੈ ਮੈ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਸਭੁ। ”

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਕ ਕਿਸਮ ਨਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਸਿਲੇਬਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਖਰੀ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂਬੰਦੀ, ਹਾਲੀਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਆਦਿ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਿਲੇਬਸ ਪਾਂਧੇ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਟੀ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰਿ ਜੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ:

“ਜਿਤਨੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹੈ... ਜਿਤਨੇ ਜੁਗਿ ਪੀਛੇ ਵਰਤੇ ਹੈਨਿ ਜਿਤਨੇ ਜੁਗਿ ਆਗੇ ਹੋਹਿਗੇ... ਸੁ ਸਭ ਅਖਰਾਂ ਮਹਿ ਪਰਮੇਸਰ ਕੀ ਮਿਤਿ ਹੈ। ਜਿਤਨਾ ਕਿਛੁ ਹੈ ਸਭੁ ਅਛਰਾਂ ਹੀ ਮਹਿ ਹੈ... ਸੋ ਏਈ ਅਛਰ ਹੈ ਜੋ ਸਿਧੋਕਾਏ ਕੇ ਹੈਂ ਜਿਸ ਕਉ ਪਟੀ ਕਹੀਐ ਸਿ ਏਈ ਅਛਰ ਹੈਂ। ਏਨਾ ਅਖਰਾਂ ਮਹਿ ਹੋਰਿ ਜਿ ਲੇਖੇ ਜੰਜਾਲਾ ਕੇ ਹੈਂ। ਸੋ ਉਹੁ ਜਿ ਲਿਖੀਅਹਿ ਸੁ ਸਭ ਝੂਠ ਹਹਿੰ। ਏਨਾ ਅਖਰਾਂ ਮਹਿ ਸਿਫਤਿ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਮਹਾਰਾਜ ਕੀ ਕੀਜੀਐ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਸਿਫਤਿ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਕੀ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਅਖਰ ਅਖਰ ਮਹਿ ਸਾਹਿਬ ਆਪਨੇ ਕਉ ਸਲਾਹਤਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੈਸੀ ਸਿਫਤਿ ਕਰਤਾ ਹੈ ਆਸਾ ਰਾਗ ਮਹਿ ਸਿਫਤਿ ਕਰਤਾ ਹੈ ਮਨ ਕਉ ਨਸੀਹਤ ਕਰਤਾ ਹੈ ਸਰੀਅਤ ਮਹਿ ਪਰਮੇਸਰ ਕੀ ਸਿਫਤਿ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਮਹਿ ਅਖਰ-ਅਖਰ ਕਾ ਬੀਚਾਰ ਕਰਤਾ ਹੈ। ”

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਵਾਸਤਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲਈ ਜੰਜਾਲ ਤੇ ਝੂਠ ਮਾਤਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਟੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਤੇ ਮਨ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਹਿੱਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਦੁਨੀਆ ਨਾਲੋਂ ਦੀਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਉੱਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਨਿਰੋਲ ਤੱਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਰਮ ਹਸਤੀ, ਜਗਤ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਨਸੀਹਤ ਦੇਣੀ ਹੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦੇ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਫਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਸਸੈ ਸੋਇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਜਿਨਿ ਸਾਜੀ ਸਭਨਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ਭਇਆ॥

ਸੇਵਤ ਰਹੇ ਚਿਤੁ ਜਿਨ੍ਹ ਕਾ ਲਾਗਾ ਆਇਆ ਤਿਨ੍ਹ ਕਾ ਸਫਲੁ ਭਇਆ॥

(ਪੰਨਾ ੪੩੨)

ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸਿਫਤਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਲਈ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਨਵੇਕਲਾ ਕਾਵਿ-ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਨਾ ੪੩੨ 'ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ:

੧. ਉੜੇ ਉਪਮਾ ਤਾ ਕੀ ਕੀਜੈ ਜਾ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ॥
੨. ਖਥੈ ਖੁੰਦਕਾਰੁ ਸਾਹੁ ਆਲਮੁ ਕਰਿ ਖਰੀਦਿ ਜਿਨਿ ਖਰਚੁ ਦੀਆ॥
੩. ਗਗੈ ਗੋਇ ਗਾਇ ਜਿਨਿ ਛੋਡੀ ਗਲੀ ਗੋਬਿੰਦੁ ਗਰਬਿ ਭਇਆ॥
੪. ਚਚੈ ਚਾਰਿ ਵੇਦ ਜਿਨਿ ਸਾਜੇ ਚਾਰੇ ਖਾਣੀ ਚਾਰਿ ਜੁਗਾ॥
੫. ਢਵੈ ਢਾਹਿ ਉਸਾਰੈ ਆਪੇ ਜਿਉ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਵੈ ਕਰੇ॥
੬. ਣਾਣੈ ਰਵਤੁ ਰਹੈ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਸੋਈ॥
੭. ਥਥੈ ਥਾਨਿ ਥਾਨੰਤਰਿ ਸੋਈ ਜਾ ਕਾ ਕੀਆ ਸਭੁ ਹੋਆ॥
੮. ਧਧੈ ਧਾਰਿ ਕਲਾ ਜਿਨਿ ਛੋਡੀ ਹਰਿ ਚੀਜੀ ਜਿਨਿ ਰੰਗ ਕੀਆ॥
੯. ਪਪੈ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਵੇਖਣ ਕਉ ਪਰਪੰਚੁ ਕੀਆ॥
੧੦. ਬਬੈ ਬਾਜੀ ਖੇਲਣ ਲਾਗਾ ਚਉਪੜਿ ਕੀਤੇ ਚਾਰਿ ਜੁਗਾ॥
੧੧. ਰਾਰੈ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਸਭ ਅੰਤਰਿ ਜੇਤੇ ਕੀਏ ਜੰਤਾ॥
੧੨. ਲਲੈ ਲਾਇ ਧੰਧੈ ਜਿਨਿ ਛੋਡੀ ਮੀਠਾ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਕੀਆ॥
੧੩. ਵਵੈ ਵਾਸਦੇਉ ਪਰਮੇਸਰੁ ਵੇਖਣ ਕਉ ਜਿਨਿ ਵੇਸੁ ਕੀਆ॥
੧੪. ਹਾਹੈ ਹੋਰੁ ਨ ਕੋਈ ਦਾਤਾ ਜੀਅ ਉਪਾਇ ਜਿਨਿ ਰਿਜਕੁ ਦੀਆ॥
੧੫. ਆਇਝੈ ਆਪਿ ਕਰੇ ਜਿਨਿ ਛੋਡੀ ਜੋ ਕਿਛੁ ਕਰਣਾ ਸੁ ਕਰਿ ਰਹਿਆ॥

ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਆਸਾ ਪਟੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦੇ ਕਰਤਾਰੀ, ਦਾਤਾਰੀ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਸਰੂਪ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਬੜਾ ਸਰਲ ਤੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ-ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਬੜੀ ਦਿਲ-ਟੁੰਬਵੀਂ, ਪ੍ਰੇਰਨਾਮਈ ਤੇ ਨਸੀਹਤ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

੧. ਮਨ ਕਾਹੇ ਭੂਲੇ ਮੂੜ ਮਨਾ॥ ਜਬ ਲੇਖਾ ਦੇਵਹਿ ਬੀਰਾ ਤਉ ਪੜਿਆ॥
੨. ਝੜੈ ਝੁਰਿ ਮਰਹੁ ਕਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੋ ਕਿਛੁ ਦੇਣਾ ਸੁ ਦੇ ਰਹਿਆ॥
੩. ਟਟੈ ਟੰਚੁ ਕਰਹੁ ਕਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਘੜੀ ਕਿ ਮੁਹਤਿ ਕਿ ਉਠਿ ਚਲਣਾ॥
੪. ਡਡੈ ਡੰਫੁ ਕਰਹੁ ਕਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੋ ਕਿਛੁ ਹੋਆ ਸੁ ਸਭੁ ਚਲਣਾ॥

੫. ਤਾੜੈ ਰਾਤਿ ਕਰਹੁ ਕਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤਿਸਹਿ ਧਿਆਵਹੁ ਜਿ ਅਮਰੁ ਹੋਆ॥

ਇਸ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੱਬ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਭਰੋਸੇ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਫਿਤਰਤ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੁਢਾਪਾ ਤੇ ਮੌਤ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰੁਝੇਵੇਂ ਤੇ ਮੋਹ-ਮਮਤਾ ਕਾਰਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕਾਰਨ ਮੌਕਾ ਖੁੰਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

੧. ਕਕੈ ਕੇਸ ਪੁੰਡਰ ਜਬ ਹੁਏ ਵਿਣੁ ਸਾਧੂਣੈ ਉਜਲਿਆ॥

੨. ਨਨੈ ਨਾਹ ਭੋਗ ਨਿਤ ਭੋਗੈ ਨਾ ਡੀਠਾ ਨਾ ਸੰਮੁਲਿਆ॥

੩. ਫਫੈ ਫਾਹੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਫਾਸਾ ਜਮ ਕੈ ਸੰਗਲਿ ਬੰਧਿ ਲਇਆ॥

੪. ਮੰਮੈ ਮੋਹੁ ਮਰਣੁ ਮਧੁਸੂਦਨੁ ਮਰਣੁ ਭਇਆ ਤਬ ਚੇਤਵਿਆ॥

੫. ਮਨਮੁਖ ਫਿਰਹਿ ਨ ਚੇਤਹਿ ਮੂੜੇ ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਫੇਰੁ ਪਇਆ॥

ਕਰਮ-ਫਲ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜੋ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਟੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਲਈ ਖੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ:

ਦਦੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਉ ਕਿਸੈ ਦੋਸੁ ਕਰੰਮਾ ਆਪਣਿਆ॥

ਜੇ ਮੈ ਕੀਆ ਸੋ ਮੈ ਪਾਇਆ ਦੋਸੁ ਨ ਦੀਜੈ ਅਵਰ ਜਨਾ॥

ਇਹ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਘਘੈ ਘਾਲ ਸੇਵਕੁ ਜੇ ਘਾਲੈ ਸਬਦਿ ਗੁਰੂ ਕੈ ਲਾਗਿ ਰਹੈ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਵੀ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:

ਝੰਝੈ ਝਿਆਨੁ ਬੂਝੈ ਜੇ ਕੋਈ ਪੜਿਆ ਪੰਡਿਤੁ ਸੋਈ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਤਾਂ ਰੱਬੀ-ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਤੋਂ ਮਿਲੇਗਾ:

ਮਨ ਕਾਹੇ ਭੂਲੇ ਮੂੜ ਮਨਾ॥ ਜਬ ਲੇਖਾ ਦੇਵਹਿ ਬੀਰਾ ਤਉ ਪੜਿਆ॥

ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ 'ਪਟੀ ਲਿਖੀ' ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ, ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ, ਗੁਣ ਤੇ ਅਉਗੁਣ ਵਿਚਕਾਰ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਉਚਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸੂਖਮ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੋਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦਾ ਮਾਰਗ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ।

ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਸੰਤ

-ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ*

ਸਰਸਤਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਹੀ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਉਸ ਸ਼ਿਖਰ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਦੇ ਝਰਨੇ ਵਗ ਰਹੇ ਨੇ, ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਛੁੱਟ ਗਈਆਂ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਮਤਿ ਅੱਪੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਹਾਨੀ ਖੇਡ ਬਣਦੀ ਹੈ ਬਾਣੀ ਦੇ ਧੁਰੇਂ ਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਰਾਗ ਬੱਧਤਾ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਵੇਕਲੇ ਸੁਮੇਲ, ਨਿਰੋਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਗਈ ਸੁੰਦਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੁਥਰੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਨਾਲ। ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰੱਜਵੀਂ ਆਸ ਦਾ ਮੰਗਲ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਨੂੰ ਅਡੋਲ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਦਿਲ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਧੜਕਨ ਤਕ “ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਕਵਨੁ ਹਮਾਰਾ” ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀਕਲਾ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਲੋਕ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਜਲ, ਥਲ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਤੱਤ ਲਏ ਨੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ “ਜਨੁ ਨਾਨਕ ਬੋਲੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ” ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਨੰਦ ਦਾ ਦਾਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸੁਗਾਤ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਮੌਸਮਾਂ ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਦੀ ਰੁੱਤ ਅਜਿਹੀ ਰੁੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਗਮਨ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਖੋਲ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਤੰਤ ਨੂੰ ਨਰੋਈ ਛੋਹ ਨਾਲ ਸੰਵਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਹਰੀ ਭਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਦਾਮਨ ਮਨੋਹਾਰੀ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਧਰਤੀ ਦੀ ਇਸ ਦਿਲਕਸ਼ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰ ਉਠਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਟਿੱਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬਖੇਰੇ ਭਾਂਬੜ ਮੱਚਦੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਇਸ ਅਨੰਦ ਦੀ ਸੁਗਾਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਹਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਪਾਉਂਦਾ। ਮਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੇ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਕੀ ਇਹ ਦੇਹ ਸਰੀਰਾ॥

ਹਉਮੈ ਰੋਗੁ ਕਠਿਨ ਤਨਿ ਪੀਰਾ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੭੨)

ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਕਾਰਾਂ, ਹਿੰਸਾ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਕਰਕੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਘੁੰਮਣਘੇਰੇ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਿੰਸਾ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ

*ਈ-੧੭੧੬, ਰਾਜਾਜੀਪੁਰਮ, ਲਖਨਊ-੨੨੬੦੧੩ ਮੋ: +੯੧੯੪੧੫੯-੬੦੫੩੩

ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇ ਚਾਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂਉ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਚਾਰਿ ਨਦੀਆ ਅਗਨੀ ਤਨਿ ਚਾਰੇ॥ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਲਤ ਜਲੇ ਅਹੰਕਾਰੇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੭੨)

ਅੰਦਰਲੀ ਇਹ ਅੱਗ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੁੰਝ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਦੁਖਦਾਈ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਸੰਤੋਖੁ ਨ ਆਵਤ ਕਹੂੰ ਕਾਜ॥

ਧੂਮ ਬਾਦਰ ਸਭਿ ਮਾਇਆ ਸਾਜ॥

ਪਾਪ ਕਰੰਤੋ ਨਹ ਸੰਗਾਇ॥

ਬਿਖੁ ਕਾ ਮਾਤਾ ਆਵੈ ਜਾਇ ॥੨॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੯੨)

ਮਨੁੱਖ ਪਾਪ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਦਰਅਸਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਸੰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਟਿਕਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਬਸੰਤ ਦਾ ਅਨੰਦ ਉਸ ਲਈ ਬੇਮਾਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬਸੰਤ ਦੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਮਾਣਨਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਹੋਵੇ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ, ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ, ਕਿਰਤ-ਵਿਉਹਾਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵੀ। ਮਨ ਦੀ ਮੁਗਧ ਅਵਸਥਾ ਟੁੱਟੇ, ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉੱਠ ਜਾਣ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤਨ, ਮਨ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਕਰ ਦੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਦਿਖਣ ਲੱਗ ਪਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਨੰਦ ਵਿਆਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਇਤੁ ਮਨਿ ਮਉਲਿਐ ਭਇਆ ਅਨੰਦੁ॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲੁ ਪਾਇਆ ਨਾਮੁ ਗੋਬਿੰਦ॥੨॥

ਏਕੋ ਏਕੁ ਸਭੁ ਆਪਿ ਵਖਾਣੈ॥

ਹੁਕਮੁ ਬੂਝੈ ਤਾਂ ਏਕੋ ਜਾਣੈ॥੩॥

ਕਹਤ ਨਾਨਕੁ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਇ॥

ਆਖਣੁ ਵੇਖਣੁ ਸਭੁ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੋਇ॥੪॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੭੬)

ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਬਣਾ ਲਈਏ, ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹਰੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਅਨੰਦ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨੰਦ ਹੀ ਵਰਤਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਸਦਾ ਅਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ:

ਤਿਨਾ ਅਨੰਦੁ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਹੈ ਜਿਨਾ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਆਧਾਰੁ॥

ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਸਚੁ ਪਾਇਆ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਣਹਾਰ॥ (ਪੰਨਾ ੩੬)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਕ ਵੱਡੇ ਬੇੜੇ ਵਾਂਗੂ ਗੁਰਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਭਵਜਲ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਨਿੱਘਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਨੰਦਮਈ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਰੁੱਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਇਕ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਦਲ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਾਂ ਆਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅੰਦਰਲੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਦੋਹਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟਵੀਂ ਬੁੱਕਲ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਦਾ ਇੱਕੋ ਰੁੱਤ ਵਰਤਦੀ ਹੈ, ਮਨ ਅਤੇ ਤਨ ਨੂੰ ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਫੁੱਲਾਂ, ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਮੁਗਧ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਬਸੰਤ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਬੜੀ ਹੀ ਮਨੋਹਰ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਬਸੰਤ ਨੂੰ ਮਨ ਦਾ ਮੌਸਮ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਕੇ ਅਨੰਦ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਨ ਵੀ ਸੁਆਰਥ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਮ ਦਾ ਲਾਹਾ ਖੱਟ ਕੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਭਾਵ ਦੁਨਿਆਵੀ ਭੰਬਲ ਭੂਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਇਹ ਅਨੰਦ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਨੰਦ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਤੇ ਖਿੱਚਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਮਨੁ ਤਨੁ ਮਉਲਿਓ ਅਤਿ ਅਨੂਪ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੮੦)

ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜੋ ਰਸ ਅੰਦਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਉੱਸੇ ਨੂੰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਮਨ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵਗ ਰਹੇ ਨੇ, ਉਸ ਮਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਹਾਂਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਧਨ ਸੰਪਤੀ, ਅਹੁਦੇ, ਤਾਕਤ, ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਵਾਂਗ ਉੱਡ ਜਾਣ (ਸਾਥ ਛੱਡ ਜਾਣ) ਵਾਲੇ। ਮਨ ਦੇ ਬਸੰਤ ਤਕ ਤਾਂ ਉਸ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦੀ। ਮਨ ਦੇ ਬਸੰਤ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਦਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਰੀਝ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੋਰ ਬੱਦਲ ਦੇਖ ਕੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਤਾ ਆਪਣੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ੇਰ ਮਾਸ ਦੇ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਲੋਚਦਾ ਹੈ, ਯੁੱਧ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਦੇਖ ਕੇ ਸੂਰਵੀਰ ਵਿਗਸਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਕੰਜੂਸ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਧਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦਾ ਮਨ ਹਰੀ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਉਲਾਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖ ਦਾ ਮਨ ਸਦਾ ਹੀ ਹਰਿ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਰਮਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਬਸੰਤ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖਿੜਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਕਲਯੁੱਗ ਦੇ ਅੰਧਾਰ ਵਿਚ ਨਾਮ ਹੀ ਆਸ ਦਾ ਇਕ ਸੂਰਜ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨਾਲ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਭਰਮ ਨਾ ਕਰੋ ਕੋਈ ਦੁਬਿਧਾ ਮਨ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖੋ:

ਮਤੁ ਭਰਮਿ ਭੂਲਹੁ ਭੂਲਹੁ॥ ਗੁਰ ਮਿਲੇ ਹਰਿ ਪਾਏ॥

ਜਿਸੁ ਮਸਤਕਿ ਹੈ ਲੇਖਾ॥ ਮਨ ਰੁਤਿ ਨਾਮ ਰੇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੮੫)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਝਲਕਾਂ

—ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ*

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੀਸਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ (ਛਿੱਬਰ) ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਭਰਾ ਭਾਈ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੬੦੩ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੧੫੪੬) ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਨਵਾਂ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ੯੧ ਸਾਲ ਇਸ ਸੰਸਾਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ੮ ਸੰਮਤ ੧੬੯੪ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (ਈਸਵੀ ਸੰਮਤ ੧੬੩੭) ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਵੀ ਚੌਥੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ੪੦ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਝਲਕਾਰੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਵੀ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ: ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵੇਰਵੇ ੧੧ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ੨੨ ਪਉੜੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਨਿਘਾਰ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਮਾਤਰ ਹਨ। ੨੩ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਕਲਯੁੱਗ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸੁਆਰਨ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ:

—ਸੁਣੀ ਪੁਕਾਰਿ ਦਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਗ ਮਾਹਿ ਪਠਾਇਆ।

ਚਰਨ ਧੋਇ ਰਹਰਾਸਿ ਕਰਿ ਚਰਣਾਮ੍ਰਿਤੁ ਸਿਖਾਂ ਪੀਲਾਇਆ।

*੨੦੪- ਲੋਟਸ ਟਾਵਰ, ਬਾਲੀਵੁੱਡ ਹਾਈਟਸ, ਪੀਰ ਮੁੱਸਲਾ, ਡਾ. ਢਕੋਲੀ, ਜ਼ੀਰਕਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਹਾਲੀ-੧੬੦੧੦੪; ਮੋ: +੯੧੯੮੧੫੭੫੩੦੪੬

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕਲਿਜੁਗਿ ਅੰਦਰਿ ਇਕੁ ਦਿਖਾਇਆ।

ਚਾਰੇ ਪੈਰ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਰਿ ਵਰਨਿ ਇਕੁ ਵਰਨੁ ਕਰਾਇਆ।

ਰਾਣਾ ਰੰਗੁ ਬਰਾਬਰੀ ਪੈਰੀ ਪਾਵਣਾ ਜਗਿ ਵਰਤਾਇਆ।

ਉਲਟਾ ਖੇਲੁ ਪਿਰੰਮ ਦਾ ਪੈਰਾ ਉਪਰਿ ਸੀਸੁ ਨਿਵਾਇਆ।

ਕਲਿਜੁਗੁ ਬਾਬੇ ਤਾਰਿਆ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਪੜ੍ਹਿ ਮੰਤ੍ਰੁ ਸੁਣਾਇਆ।

ਕਲਿ ਤਾਰਣਿ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਆਇਆ (ਵਾਰ ੧:੨੩)

-ਪਹਿਲਾ ਬਾਬੇ ਪਾਯਾ ਬਖਸੁ ਦਰਿ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰਿ ਘਾਲਿ ਕਮਾਈ।

ਰੇਤੁ ਅੱਕੁ ਆਹਾਰੁ ਕਹਿ ਰੋੜਾ ਕੀ ਗੁਰ ਕੀਅ ਵਿਛਾਈ।

ਭਾਰੀ ਕਰੀ ਤਪਸਿਆ ਵਡੇ ਭਾਗਿ ਹਰਿ ਸਿਉ ਬਣਿ ਆਈ।

ਬਾਬਾ ਪੈਧਾ ਸਚਿ ਖੰਡਿ ਨਉ ਨਿਧਿ ਨਾਮੁ ਗਰੀਬੀ ਪਾਈ।

ਬਾਬਾ ਦੇਖੈ ਧਿਆਨੁ ਧਰਿ ਜਲਤੀ ਸਭਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਿਸਿ ਆਈ।

ਬਾਬੁ ਗੁਰੂ ਗੁਬਾਰੁ ਹੈ, ਹੈ ਹੈ ਕਰਦੀ ਸੁਣੀ ਲੁਕਾਈ।

ਬਾਬਾ ਭੇਖ ਬਣਾਇਆ ਉਦਾਸੀ ਕੀ ਰੀਤਿ ਚਲਾਈ।

ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੋਧਣਿ ਧਰਤਿ ਲੁਕਾਈ (ਵਾਰ ੧:੨੪)

ਉਦਾਸੀਆਂ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਹਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ:

-ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਤੀਰਥੈ ਤੀਰਥਿ ਪੁਰਬਿ ਸਭੇ ਫਿਰਿ ਦੇਖੈ।

(ਵਾਰ ੧:੨੫)

-ਡਿਠੇ ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕਿ ਸਭਿ ਪੀਰ ਪੈਕੰਬਰਿ ਕਉਮਿ ਕਤੇਲੇ।

ਅੰਧੀ ਅੰਧੇ ਖੂਹੇ ਠੇਲੇ॥

(ਵਾਰ ੧:੨੬)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਗ ਅੰਦਰ ਕੂੜ ਦੀ ਧੂੰਦ ਮਿਟ ਗਈ ਤੇ ਜਗ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦਾ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਰਬਤਾਂ 'ਤੇ ਗਏ, ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੇਖੀ। ਪੂਰਬ, ਪੱਛਮ, ਉੱਤਰ, ਦੱਖਣ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੱਕਾ ਮਦੀਨਾ ਤੇ ਬਗਦਾਦ ਤਕ ਗਏ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਗਰ (ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਸਾਇਆ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦੀ ਚੋਣ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਦੇ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਬਟਾਲੇ ਗੋਸਟਿ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਲ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਜੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ:

-ਬਾਬੇ ਡਿੱਠੀ ਪਿਰਥਮੀ ਨਵੈ ਖੰਡਿ ਜਿਥੈ ਤਕਿ ਆਹੀ।

ਫਿਰਿ ਜਾਇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੁਮੇਰ ਪਰਿ ਸਿਧਿ ਮੰਡਲੀ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਆਈ। (ਵਾਰ ੧:੨੮)

-ਰਾਜੇ ਪਾਪੁ ਕਮਾਂਵਦੇ ਉਲਟੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਈ। . . .

ਕਾਜੀ ਹੋਏ ਰਿਸਵਤੀ ਵਢੀ ਲੈ ਕੈ ਹਕੁ ਗਵਾਈ। . . .

ਵਰਤਿਆ ਪਾਪੁ ਸਭਸਿ ਜਗਿ ਮਾਂਹੀ॥

(ਵਾਰ ੧:੩੦)

ਫਿਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮੱਕਾ, ਮਦੀਨਾ, ਬਗਦਾਦ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਪਉੜੀ ੩੨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੩੬ ਤਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਬਾਬਾ ਫਿਰਿ ਮੱਕੇ ਗਇਆ ਨੀਲ ਬਸਤ੍ਰ ਧਾਰੇ ਬਨਵਾਰੀ।

ਆਸਾ ਹਥਿ ਕਿਤਾਬ ਕਛਿ ਕੂਜਾ ਬਾਂਗ ਮੁਸੱਲਾ ਧਾਰੀ। (ਵਾਰ ੧:੩੨)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰ ਕਾਬੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਜੀਵਣਿ ਮਜ਼ੋਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਖੁਦਾ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਕਿਉਂ ਪੈਰ ਪਸਾਰੇ ਹਨ?” ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਪੈਰ ਉਧਰ ਕਰ ਦਿਓ ਜਿੱਧਰ ਖੁਦਾ ਦਾ ਵਾਸਾ ਨਹੀਂ।” ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰ ਫੜ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਮਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਖੁਦਾ ਹੀ ਦਿੱਸਿਆ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਖੁਦਾ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ:

ਟੰਗੇ ਪਕੜਿ ਘਸੀਟਿਆ ਫਿਰਿਆ ਮੱਕਾ ਕਲਾ ਦਿਖਾਰੀ।

ਹੋਇ ਹੈਰਾਨੁ ਕਰੇਨਿ ਜੁਹਾਰੀ॥

(ਵਾਰ ੧:੩੨)

ਮੁੱਲਾਂ-ਕਾਜੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੌਣ ਵੱਡਾ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ:

ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਹਾਜੀਆ ਸੁਭਿ ਅਮਲਾ ਬਾਝਹੁ ਦੋਨੋ ਰੋਈ।

ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੁਇ ਦਰਗਹ ਅੰਦਰਿ ਲਹਨਿ ਨ ਢੋਈ।

(ਵਾਰ ੧:੩੩)

ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਗਦਾਦ ਗਏ:

ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਗਇਆ ਬਗਦਾਦਿ ਨੋ ਬਾਹਰਿ ਜਾਇ ਕੀਆ ਅਸਥਾਨਾ।

ਇਕੁ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲ ਰੂਪੁ ਦੂਜਾ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ।

ਦਿਤੀ ਬਾਂਗਿ ਨਿਵਾਜਿ ਕਰਿ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਨਿ ਹੋਆ ਜਹਾਨਾ।

ਸੁੰਨ ਮੁੰਨਿ ਨਗਰੀ ਭਈ ਦੇਖਿ ਪੀਰ ਭਇਆ ਹੈਰਾਨਾ। (ਵਾਰ ੧:੩੪)

ਪੀਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੀਰ ਦੇ ਸੱਤ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸੱਤ ਪਾਤਾਲਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਲੱਖਾਂ ਪਾਤਾਲ ਹਨ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਆਕਾਸ਼। ਪੀਰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ:

ਪੁਛੇ ਪੀਰ ਤਕਰਾਰ ਕਰਿ ਏਹੁ ਫਕੀਰੁ ਵਡਾ ਅਤਾਈ।

ਏਥੇ ਵਿਚਿ ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਵਡੀ ਕਰਾਮਾਤਿ ਦਿਖਲਾਈ।

ਪਾਤਾਲਾ ਆਕਾਸ ਲਖਿ ਓੜਕਿ ਭਾਲੀ ਖਬਰਿ ਸੁਣਾਈ।

ਫੇਰਿ ਦੁਰਾਇਨ ਦਸਤਗੀਰ ਅਸੀ ਭਿ ਵੇਖਾ ਜੋ ਤੁਹਿ ਪਾਈ।

ਨਾਲਿ ਲੀਤਾ ਬੇਟਾ ਪੀਰ ਦਾ ਅਖੀ ਮੀਟਿ ਗਇਆ ਹਵਾਈ।

ਲਖ ਆਕਾਸ ਪਤਾਲ ਲਖ ਅਖਿ ਫੁਰਕ ਵਿਚਿ ਸਭਿ ਦਿਖਲਾਈ।

ਭਰਿ ਕਚਕੌਲ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਾ ਧੁਰੇ ਪਤਾਲੇ ਲਈ ਕੜਾਹੀ।

ਜਾਹਰ ਕਲਾ ਨ ਛਪੈ ਛਪਾਈ॥

(ਵਾਰ ੧:੩੬)

ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆ ਗਏ:

ਫਿਰਿ ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਕਰਤਾਰਪੁਰਿ ਭੇਖੁ ਉਦਾਸੀ ਸਗਲ ਉਤਾਰਾ।

ਪਹਿਰਿ ਸੰਸਾਰੀ ਕਪੜੇ ਮੰਜੀ ਬੈਠਿ ਕੀਆ ਅਵਤਾਰਾ।

ਉਲਟੀ ਗੰਗ ਵਹਾਈਓਨਿ ਗੁਰ ਅੰਗਦੁ ਸਿਰਿ ਉਪਰਿ ਧਾਰਾ।

(ਵਾਰ ੧:੩੮)

ਫਿਰ ਸਤਿਗੁਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ‘ਜਪੁ’ ਤੇ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ‘ਸੋਦਰੁ’ ਜਪਦੇ-ਜਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸਟਿ ਕੀਤੀ। ਬਟਾਲੇ ਸ਼ਿਵਰਾਤ੍ਰੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ‘ਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਆ ਗਈ। ਸਿੱਧ ਮੂੰਹ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵਿਖਾਈਆਂ, ਪਰ ਨਿਸਫਲ ਰਹੇ। ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ-- “ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰਾਮਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ?” ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ:

ਬਾਬਾ ਬੋਲੇ, ‘ਨਾਥ ਜੀ! ਅਸਿ ਵੇਖਣਿ ਜੋਗੀ ਵਸਤੁ ਨ ਕਾਈ।

ਗੁਰੁ ਸੰਗਤਿ ਬਾਣੀ ਬਿਨਾ ਦੂਜੀ ਓਟ ਨਹੀ ਹੈ ਰਾਈ। (ਵਾਰ ੧:੪੨)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਯਾਤਰਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੀਰ ਨੇ ਦੁੱਧ ਦਾ ਨੱਕੋ ਨੱਕ ਪਿਆਲਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਅੱਗੇ ਹੀ ਵਾਧੂ ‘ਪੀਰ-ਫਕੀਰ’ ਹਨ:

ਅਗੋਂ ਪੀਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਦੁਧਿ ਕਟੋਰਾ ਭਰਿ ਲੈ ਆਈ।

ਬਾਬੇ ਕਢਿ ਕਰਿ ਬਗਲ ਤੇ ਚੰਬੇਲੀ ਦੁਧਿ ਵਿਚਿ ਮਿਲਾਈ।

ਜਿਉ ਸਾਗਰਿ ਵਿਚਿ ਗੰਗ ਸਮਾਈ॥

(ਵਾਰ ੧:੪੪)

ਇਹ ਗੁਰੂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਕੇਤ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਚੰਬੇਲੀ ਦਾ ਫੁੱਲ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਇੱਥੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਚ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ:

ਮਾਰਿਆ ਸਿਕਾ ਜਗਤਿ ਵਿਚਿ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੁ ਚਲਾਇਆ।

ਥਾਪਿਆ ਲਹਿਣਾ ਜੀਵਦੇ ਗੁਰਿਆਈ ਸਿਰਿ ਛਤ੍ਰੁ ਫਿਰਾਇਆ। . . .

ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਸਰੂਪੁ ਬਣਾਇਆ॥

(ਵਾਰ ੧:੪੫)

ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੇਰਵਾ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਬਖਸ਼ੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਥਾਪਿਆ ਲਹਿਣਾ ਜੀਵਦੇ ਗੁਰਿਆਈ ਸਿਰਿ ਛਤ੍ਰੁ ਫਿਰਾਇਆ।

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇ ਕੈ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕਿ ਰੂਪੁ ਵਟਾਇਆ।

(ਵਾਰ ੧:੪੫)

ਫਿਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਤਾਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ:
 ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਹੰਦੀ ਮੁਹਰਿ ਹਥਿ ਗੁਰ ਅੰਗਦ ਦੀ ਦੋਹੀ ਫਿਰਾਈ।
 ਦਿਤਾ ਛੋਤਿ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਬੈਠਿ ਖਡੂਰੇ ਜੋਤਿ ਜਗਾਈ। (ਵਾਰ ੧:੪੬)
 ੨੪ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:
 -ਅੰਗੁ ਅੰਗੁ ਓਪਾਇਓਨੁ ਗੰਗੁ ਜਾਣੁ ਤਰੰਗੁ ਉਠਾਇਆ।
 ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰੁ ਗਹੀਰੁ ਗੁਣੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦੁ ਸਦਾਇਆ।
 (ਵਾਰ ੨੪:੫)

-ਪਾਰਸੁ ਹੋਆ ਪਾਰਸਹੁ ਸਤਿਗੁਰ ਪਰਚੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਹਣਾ।
 ਚੰਦਨੁ ਹੋਇਆ ਚੰਦਨਹੁ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ ਰਹਤ ਵਿਚਿ ਰਹਣਾ। . . .
 ਬਾਬਾਣੈ ਘਰਿ ਚਾਨਣੁ ਲਹਣਾ॥ (ਵਾਰ ੨੪:੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ੧੧ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਪਾਰੋ ਜੁਲਕਾ, ਭਾਈ ਮਲੂਸਾਰੀ ਸੂਰਮਾ, ਭਾਈ ਦੀਪਾ, ਭਾਈ ਦੇਉ ਨਰਾਇਣਦਾਸ ਬੂਲਾ, ਭਾਈ ਲਾਲੂ, ਭਾਈ ਜਗਾ ਧਰਣੀ, ਭਾਈ ਖਾਨੂ ਮਾਈਆ, ਭਾਈ ਗੋਵਿੰਦ ਭੰਡਾਰੀ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਰਸੋਈਆ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਨ, ਜੋ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕੁੜਮ ਵੀ ਲੱਗਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ: ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮੇਵਾ ਹੈ, ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਥਾਪ ਕੇ ਵਧੀਆ ਪਿਰਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ:

ਲਹਣੇ ਪਾਈ ਨਾਨਕੋ ਦੇਣੀ ਅਮਰਦਾਸਿ ਘਰਿ ਆਈ।
 ਗੁਰੁ ਬੈਠਾ ਅਮਰੁ ਸਰੂਪੁ ਹੋਇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਈ ਦਾਦਿ ਇਲਾਹੀ।
 ਫੇਰਿ ਵਸਾਇਆ ਗੋਇੰਦਵਾਲੁ ਅਚਰਜੁ ਖੇਲੁ ਨ ਲਖਿਆ ਜਾਈ।
 (ਵਾਰ ੧:੪੬)

ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਆ ਸਤਿਗੁਰਹੁ ਅਚਰਜੁ ਅਮਰ ਅਮਰਿ ਵਰਤਾਇਆ।
 ਸੋ ਟਿਕਾ ਸੋ ਬੈਰਣਾ ਸੋਈ ਸਚਾ ਹੁਕਮੁ ਚਲਾਇਆ। (ਵਾਰ ੨੪:੧੨)
 ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਿਉ ਦਾਦੇ ਭਾਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ:
 ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ ਦਿਤੁ ਗੁਰੁ ਸਿਖ ਦੇ ਸੈਂਸਾਰੁ ਤਰਾਇਆ। . . .
 ਭਲਾ ਭਲਾ ਭਲਿਆਈਅਹੁ ਪਿਉ ਦਾਦੇ ਦਾ ਰਾਹੁ ਚਲਾਇਆ।

(ਵਾਰ ੨੪:੧੩)

ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਕਾਰਜਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਧੁਰਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਉੱਥੇ ਰਹਿ

ਕੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ: ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਗੁਰਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਚੌਥੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਣੇ:

ਦਿਚੈ ਪੁਰਬਿ ਦੇਵਣਾ ਜਿਸ ਦੀ ਵਸਤੁ ਤਿਸੈ ਘਰਿ ਆਵੈ।

ਬੈਠਾ ਸੋਢੀ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਰਾਮਦਾਸ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਹਾਵੈ। (ਵਾਰ ੧:੪੭)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ (ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਸੀ:

ਪੂਰਨੁ ਤਾਲੁ ਖਟਾਇਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰਿ ਵਿਚਿ ਜੋਤਿ ਜਗਾਵੈ।

ਉਲਟਾ ਖੇਲੁ ਖਸੰਮ ਦਾ ਉਲਟੀ ਗੰਗ ਸਮੁੰਦ੍ਰਿ ਸਮਾਵੈ। (ਵਾਰ ੧:੪੭)

ਅੱਗੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਪੀਊ ਦਾਦੇ ਜੇਵੇਹਾ ਪੜਦਾਦੇ ਪਰਵਾਣੁ ਪੜੋਤਾ। . . .

ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਦਾ ਥੰਮ੍ਹ ਹੁਇ ਭਾਰੁ ਅਥਰਬਣ ਥੰਮ੍ਹਿ ਖਲੋਤਾ।

ਭਉਜਲੁ ਭਉ ਨ ਵਿਆਪਈ ਗੁਰ ਬੋਹਿਥ ਚੜਿ ਖਾਇ ਨ ਗੋਤਾ।

(ਵਾਰ ੨੪:੧੫)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਫਿਰਿ ਆਈ ਘਰਿ ਅਰਜਣੇ ਪੁਤੁ ਸੰਸਾਰੀ ਗੁਰੂ ਕਹਾਵੈ।

ਜਾਣਿ ਨ ਦੇਸਾਂ ਸੋਢੀਓ ਹੋਰਸਿ ਅਜਰੁ ਨ ਜਰਿਆ ਜਾਵੈ।

ਘਰ ਹੀ ਕੀ ਵਧੁ ਘਰੇ ਰਹਾਵੈ॥ (ਵਾਰ ੧:੪੭)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਗਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੈ-ਜੈਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨੁ ਆਖੀਐ ਅਕਲ ਅਜੋਨਿ ਅਕਾਲ ਅਪਾਰਾ।

ਰਵਿ ਸਸਿ ਜੋਤਿ ਉਦੋਤ ਲੰਘਿ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਪਰਮੇਸਰੁ ਪਿਆਰਾ।

ਜਗਮਗ ਜੋਤਿ ਨਿਰੰਤਰੀ ਜਗਜੀਵਨ ਜਗ ਜੈ ਜੈਕਾਰਾ। (ਵਾਰ ੨੪:੧੮)

ਇੱਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਤਖਤੁ ਬਖਤੁ ਲੈ ਮਲਿਆ ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਵਾਪਾਰਿ ਸਪਤਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਭੰਡਾਰੁ ਭਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਕਥਾ ਰਹੈ ਰੰਗ ਰਤਾ। . . .

ਸਚੁ ਨੀਸਾਣੁ ਦੀਬਾਣੁ ਸਚੁ ਸਚੁ ਤਾਣੁ ਸਚੁ ਮਾਣੁ ਮਹਤਾ।

ਅਬਚਲੁ ਰਾਜੁ ਹੋਆ ਸਣਖਤਾ॥ (ਵਾਰ ੨੪:੧੯)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਲੰਗਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ:

ਚਾਰੇ ਚਕ ਨਿਵਾਇਓਨੁ ਸਿਖ ਸੰਗਤਿ ਆਵੈ ਅਗਣਤਾ।

ਲੰਗਰੁ ਚਲੈ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਪੂਰੇ ਪੂਰੀ ਬਣੀ ਬਣਤਾ। (ਵਾਰ ੨੪:੨੦)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਦਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਰਹਿਦੇ ਗੁਰੁ ਦਰੀਆਉ ਵਿਚਿ ਮੀਨ ਕੁਲੀਨ ਹੇਤੁ ਨਿਰਬਾਣੀ। . .

ਸਬਦੁ ਸੁਰਤਿ ਲਿਵ ਮਿਰਗ ਜਿਉ ਭੀੜ ਪਈ ਚਿਤਿ ਅਵਰੁ ਨ ਆਣੀ।

(ਵਾਰ ੨੪:੨੩)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ: ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਪੰਜਿ ਪਿਆਲੇ ਪੰਜਿ ਪੀਰ ਛਠਮੁ ਪੀਰੁ ਬੈਠਾ ਗੁਰੁ ਭਾਰੀ।

ਅਰਜਨੁ ਕਾਇਆ ਪਲਟਿ ਕੈ ਮੂਰਤਿ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਵਾਰੀ। . .

ਦਲਿ ਭੰਜਨ ਗੁਰੁ ਸੂਰਮਾ ਵਡ ਜੋਧਾ ਬਹੁ ਪਰਉਪਕਾਰੀ। (ਵਾਰ ੧:੪੮)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ੧੧ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਜੈਨ ਤੋਂ ਭਾਵਾ ਧੀਰ, ਹਰਿਦਾਸ ਤੇ ਤੀਰਥਾ ਗੁਆਲੀਏਰ ਤੋਂ, ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਭੇਖਾਰੀ ਭਾਬੜਾ, ਬਰਹਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਭਗਤ ਭਈਆ, ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਤੇ ਬੋਦਲਾ ਸਨ। ਜਟੂ ਤਪਾ ਜੋਨਪੁਰਿ ਤੋਂ, ਪਟਣੈ ਤੋਂ ਸਭਰਵਾਲ ਨਿਹਾਲਾ, ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਤੋਂ ਭਾਨੂ ਬਹਿਲ, ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਚਢਾ, ਢਾਕੇ ਤੋਂ ਮੋਹਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਸਨ।

ਵਾਰ ੨੬ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਧਾਰਨ ਪਿਛੋਂ ਜੋ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਵਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਧਰਮਸਾਲ ਕਰਿ ਬਹੀਦਾ ਇਕਤ ਥਾਉਂ ਨ ਟਿਕੈ ਟਿਕਾਇਆ।

ਪਾਤਿਸਾਹ ਘਰਿ ਆਵਦੇ ਗੜਿ ਚੜਿਆ ਪਾਤਿਸਾਹ ਚੜਾਇਆ।

ਉਮਤਿ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਵਦੀ ਨਠਾ ਫਿਰੈ ਨ ਡਰੈ ਡਰਾਇਆ।

ਮੰਜੀ ਬਹਿ ਸੰਤੋਖਦਾ ਕੁਤੇ ਰਖਿ ਸਿਕਾਰੁ ਖਿਲਾਇਆ।

ਬਾਣੀ ਕਰਿ ਸੁਣਿ ਗਾਂਵਦਾ ਕਥੈ ਨ ਸੁਣੈ ਨ ਗਾਵਿ ਸੁਣਾਇਆ।

ਸੇਵਕ ਪਾਸ ਨ ਰਖੀਅਨਿ ਦੇਖੀ ਦੁਸਟ ਆਗੂ ਮੁਹਿ ਲਾਇਆ।

(ਵਾਰ ੨੬:੨੪)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵਿਚ ਜੁਝਾਰੂ-ਪੁਣਾ ਭਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਘਾਲਣਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ

-ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਸਰਬਸਾਂਝੀ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸੁਖਦਾਈ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਉਪਦੇਸ਼ ਹਰ ਜਾਤ ਅਤੇ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਖੜੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ॥ (ਪੰਨਾ ੭੪੭)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਨ ੧੬੦੪ ਈ: ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਇਸ਼ਟ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭੱਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ੧੫ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਪਦੇ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਉੱਦਮ ਸਦਕਾ ਮਾਨਵ ਧਰਮ, ਭਾਵ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਤਿ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ ਜੀ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਗਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਨਾਮਾ ਛੀਬਾ ਕਬੀਰੁ ਜੋਲਾਹਾ ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਗਤਿ ਪਾਈ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਕੇ ਬੇਤੇ ਸਬਦੁ ਪਛਾਣਹਿ ਹਉਮੈ ਜਾਤਿ ਗਵਾਈ॥

ਸੁਰਿ ਨਰ ਤਿਨ ਕੀ ਬਾਣੀ ਗਾਵਹਿ ਕੋਇ ਨ ਮੇਟੈ ਭਾਈ॥੩॥ (ਪੰਨਾ ੬੭)

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਬਨਾਰਸ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਾਂਡੂਰ ਅਥਵਾ ਮੰਡੂਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਮ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਸੀ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸੰਤ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਕੁਟੰਬ ਵਾਲੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਢੋ-ਢੋ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਜੀ ਆਪ ਜੁੱਤੀਆਂ ਸੀਉਣ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਬੇਸ਼ੱਕ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ-ਗਮਨ ਦੀਆਂ ਤਿੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸੰਨ ੧੩੭੬ ਈ: ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਲੰਮੀ ਆਯੂ ਭੋਗ ਕੇ ਸੰਨ ੧੫੨੭ ਈ: ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਘਵ ਅਥਵਾ ਰਘੂ ਨਾਥ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕਲਸਾਂ ਦੇਵੀ ਅਥਵਾ ਪੁਰਬਿਨੀਆ ਸੀ। ਭਵਿੱਖ ਪੁਰਾਣ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਮਾਨ ਦਾਸ’ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਆਪ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਘਰੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ ਜਾਂ ਭੁੱਖੇ-ਭਾਣੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆ ਦਿੰਦੇ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾਉ ਵੇਖ ਕੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾਅ ਬਦਲ ਜਾਵੇ, ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਰਜਾਪੁਰ ਦੀ ਇਕ ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੰਨਿਆ ਭਾਗਵਤੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਲੋਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਾਦੀ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾ ਆਇਆ। ਆਪ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੀਨ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹਾਤਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਸੁਆਮੀ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ‘ਰਵਿਦਾਸ ਪੁਰਾਣ’ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ‘ਵਿਜੇਦਾਸ’ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜੁੱਤੀਆਂ ਗੰਢਣ ਦਾ ਕੰਮ ਇਤਨੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਫਾਈ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਪਰੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਦੀ ਸਦਾ ਭੀੜ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਆਏ-ਗਏ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬੜੇ ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖੀ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਬੜੀ ਕਰਣੀ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਸ ਦਾ ਪੱਥਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਇਸ ਦੇ ਛੂਹਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਧਾਤ ਸੋਨੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਖ ਲਓ, ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਮਾਇਕ ਤੰਗੀਆਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।” ਪੱਥਰ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਚਲੇ ਗਏ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਪੱਥਰ ਛਪਰੀ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਕਰੀਬ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਫਿਰ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕੋਲ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਛਪਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਤਾਂ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਛਪਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪੱਕੇ ਮਕਾਨ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਇਹ ਸੋਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਪੱਥਰ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਅਮਾਨਤ ਛਪਰੀ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਅਮਾਨਤ ਲੈ ਜਾਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੀ

ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।”

ਕੌਮ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪ ਤੋਂ ਬੜੀ ਈਰਖਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਈ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਬਣ ਗਏ। ਚਿਤੌੜ ਦੀ ਰਾਣੀ ਝਾਲਾ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਭਗਤ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟ ਬਾਂਢਲਾ ਢੋਰ ਢੇਵੰਤਾ ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ॥
ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸੁ ਦਾਸਾ॥
(ਪੰਨਾ ੧੨੯੩)

ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ। ਲੋਕ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੁੰਦੇ। ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਆਪ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

-ਐਸੀ ਲਾਲ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਕਉਨੁ ਕਰੈ॥
ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜੁ ਗੁਸਈਆ ਮੇਰਾ ਮਾਥੈ ਛਤ੍ਰੁ ਧਰੈ॥
... ਨੀਚਹ ਉਚ ਕਰੈ ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦੁ ਕਾਹੂ ਤੇ ਨ ਡਰੈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੦੬)

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਹਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮਨ, ਇਕ ਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇ ਧਿਆਇਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ-ਰੂਪੀ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ:

ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰੁ ਤਿਲੋਚਨੁ ਸਧਨਾ ਸੈਨੁ ਤਰੈ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸੁ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇ ਸਭੈ ਸਰੈ ॥੨॥੧॥
(ਪੰਨਾ ੧੧੦੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ੪੦ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜੋਕਿ ੧੬ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵਾਤਮਾ, ਹਰੀ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਸਤਿਸੰਗਤ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਸੁਚਮਤਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਨੁੱਖ, ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਕੌਮ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਬੱਧਾ ਸਭ ਦਾ

ਸਾਂਝਾ ਪਿਤਾ ਹੈ:

ਆਪਨ ਬਾਪੈ ਨਾਹੀ ਕਿਸੀ ਕੋ ਭਾਵਨ ਕੋ ਹਰਿ ਰਾਜਾ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੮)

ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਨਿਸੰਗਤਾਂ ਭਰੇ ਵਾਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਸੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ ਨੁਕਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦਾ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਾਧੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰੰਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਜਨਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਮਨੋਰਥ ਹੈ:

ਬਹੁਤ ਜਨਮ ਬਿਛੁਰੇ ਥੇ ਮਾਧਉ ਇਹੁ ਜਨਮੁ ਤੁਮਾਰੇ ਲੇਖੇ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਆਸ ਲਗਿ ਜੀਵਉ ਚਿਰ ਭਇਓ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖੇ॥

(ਪੰਨਾ ੬੯੪)

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਲਈ ਰਸਮੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ। ਪੂਜਾ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ‘ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ॥’ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ, ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ, ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਉਪਭਾਵਕਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੜੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਉੱਪਰ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ-ਚਰਿੱਤਰ, ਇਕ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਣ ਅਤੇ ਗੌਰਵ ਸਮਝਿਆ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ ‘ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਉਮਰ ਭਰ ਇਸੇ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਾਦਾ ਰਹਿਣੀ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਮਈ ਬਾਣੀ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੇ ਗਏ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਕੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਸਕਣ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਤਨਾਂ ਦੀ ਖਾਣ ਹੈ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਕਦੇ ਘਟਣਾ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਲਿਆਣਤਾ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਉੱਧਾਰ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੰਗਦਿਲੀਆਂ ਤੋਂ ਉਤਾਹ ਉੱਠ ਕੇ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਨਰੋਆ ਸਮਾਜ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੇ ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਦੁੱਖ ਹੈ ਨਾ ਚਿੰਤਾ, ਨਾ ਟੈਕਸਾਂ ਦਾ ਡਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਨਾ ਵਧੀਕੀ:

ਬੇਗਮ ਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ॥ ਦੂਖ ਅੰਦੋਹੁ ਨਹੀ ਤਿਹਿ ਠਾਉ॥

ਨਾਂ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੁ ਨ ਮਾਲੁ॥ ਖਉਫੁ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਜਵਾਲੁ॥੧॥

ਅਬ ਮੋਹਿ ਖੂਬ ਵਤਨ ਗਹ ਪਾਈ॥ ਉਹਾਂ ਖੈਰਿ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

(ਪੰਨਾ ੩੪੫)

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ-ਨਿਮਰਤਾ ਉਦਾਰਤਾ, ਖਿਆ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਉਹ ਫੁਲਵਾੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਕਦੇ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾ ਮੱਠੀ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਦੀ।

ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਸੰਤ

ਸਫਾ ੨੮ ਦਾ ਬਾਕੀ:

ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਨਾਮ ਹੀ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰ, ਪਦਾਰਥ, ਤਾਕਤ ਆਦਿ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਹੈ। ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਇਸ ਵਸੀਲੇ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੇਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਅਰਦਾਸ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਨ, ਵਚਨ ਤੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਸਤਿਕਾਰਨ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਹੋਵੇ। ਮਨ ਬਸੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰੁਖ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮਨ ਬਸੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਭਰੋਸਾ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਦਾ ਖੇੜਾ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬਸੰਤ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀਕਲਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਬਸੰਤ ਕਰਕੇ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ

-ਬੀਬੀ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ*

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਭਲੇ ਹਿੱਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫਿਰਕੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰੀ ਗਈ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਜੋ ਅਮੋਲਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰਿਆਈ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਅਗਲੇ ਵਾਰਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ, ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰਿਆਈ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ੪ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੇਤ ੧੧ ਭੱਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ੧੫ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨਾ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ, ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ, ਭਗਤ ਸੈਣ ਜੀ ਭਗਤ ਸਧਨਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਾਫੀ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰੀ ਗਈ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਈ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ੪੦ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ੧੬ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਗ-- ਆਸਾ, ਸਿਰੀਰਾਗੁ, ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੋਂਡ, ਗੁਜਰੀ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਸੂਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਮਲਾਰ, ਜੈਤਸਰੀ ਹਨ।

ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਬਾਹਰੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਕਰਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਣੀ ਅਤੇ ਕਥਨੀ ਦੇ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਾਰਿਆ, ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਬਹੁਤ ਜਨਮ ਬਿਛੁਰੇ ਥੇ ਮਾਧਉ ਇਹੁ ਜਨਮੁ ਤੁਮਾਰੇ ਲੇਖੇ ॥

* ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ: ਲੱਖਪੁਰ, ਤਹਿ: ਫਗਵਾੜਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ। ਮੋ: +੯੧੯੮੧੫੬-੧੪੯੫੬

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਆਸ ਲਗਿ ਜੀਵਉ ਚਿਰ ਭਇਓ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖੇ ॥੨॥੧॥

(ਪੰਨਾ ੬੯੪)

ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਜੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ:

-ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ॥ ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ॥

(ਪੰਨਾ ੯੩)

-ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂ ਨਾਹੀ ਅਬ ਤੂਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ॥

ਅਨਲ ਅਗਮ ਜੈਸੇ ਲਹਰਿ ਮਇ ਓਦਧਿ ਜਲ ਕੇਵਲ ਜਲ ਮਾਂਹੀ॥੧॥

(ਪੰਨਾ ੬੫੭)

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਾਤਾ ਕਲਸਾਂ ਦੇਵੀ (ਧੁਰਬਿਨੀਆ) ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਘਵ ਜੀ (ਰਘੂ ਜੀ) ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨੇੜੇ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੁੰਨਿਆ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ ੧੩੭੮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸ੍ਰੀ ਰਘੂ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਧੁਰਬਿਨੀਆ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਇਹ ਪਰਮ-ਭਗਤ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸਤ-ਸੰਤੋਖ ਦੇ ਅਖੁੱਟ ਧਨ ਨਾਲ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਸਤ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਗੁਣ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਤਿਆਗੀ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਚਿੱਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚੇਲੇ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ, ਨਿਰਛਲ ਭਗਤ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਉਣ ਅਤ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਖੁਦ ਨੂੰ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪਰੀਚੈ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕਮੀਨੀ ਪਾਂਤਿ ਕਮੀਨੀ ਓਛਾ ਜਨਮੁ ਹਮਾਰਾ॥

ਤੁਮ ਸਰਨਾਗਤਿ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਚੰਦ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੯)

ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਜਾਤ-ਅਭਿਮਾਨੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਜਾਤੀਵਾਦੀ ਹੰਕਾਰ ਕਰਕੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਅਖੌਤੀ ਛੋਟੀ ਜਾਤ ਦਾ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਨਾਲ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਸਬਦ ਉਚਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਦਿੱਤੀ:

ਨਾਗਰ ਜਨਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਬਿਖਿਆਤ ਚੰਮਾਰੰ॥

ਰਿਦੈ ਰਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ ਸਾਰੰ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਸੁਰਸਰੀ ਸਲਲ ਕ੍ਰਿਤ ਬਾਰੁਨੀ ਰੇ ਸੰਤ ਜਨ ਕਰਤ ਨਹੀ ਪਾਨੰ॥

ਸੁਰਾ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਨਤ ਅਵਰ ਜਲ ਰੇ ਸੁਰਸਰੀ ਮਿਲਤ ਨਹਿ ਹੋਇ ਆਨੰ॥੧॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੯੩)

ਕਿ ਜਿਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇੱਕ ਅਖੌਤੀ ਚਮਾਰ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਉਸੇ ਜੋਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਰੇਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਜਾਤ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਅਤੇ ਪਛਾਨਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ਼ ਹੈ:

ਐਸੀ ਲਾਲ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਕਉਨੁ ਕਰੈ॥

ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜੁ ਗੁਸਈਆ ਮੇਰਾ ਮਾਥੈ ਛਤੁ ਧਰੈ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਜਾ ਕੀ ਛੋਤਿ ਜਗਤ ਕਉ ਲਾਗੈ ਤਾ ਪਰ ਤੁਹੀ ਢਰੈ॥

ਨੀਚਹੁ ਉਚ ਕਰੈ ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦੁ ਕਾਹੂ ਤੇ ਨ ਡਰੈ॥੧॥

ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰੁ ਤਿਲੋਚਨੁ ਸਪਨਾ ਸੈਨੁ ਤਰੈ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸੁ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇ ਸਭੈ ਸਰੈ॥੨॥੧॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੦੬)

ਨਿਮਰਤਾ, ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮੁਜੱਸਮੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸੁਗੰਧਿਤ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਆਪ ਜੀ ਦਇਆ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਿਸਾਲ ਸਨ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਾਸ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਹਰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹੁੰਦੀ ਸਾਧਾਂ-ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰ ਆਉਂਦੇ, ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਵੱਸ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਸ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਮੰਗੀ, ਨਾ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਹੋਏ, ਨਾ ਕੋਈ ਉਲੂਮਾ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਕੇ, ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ:

ਮਾਟੀ ਕੋ ਪੁਤਰਾ ਕੈਸੇ ਨਚਤੁ ਹੈ॥

ਦੇਖੈ ਦੇਖੈ ਸੁਨੈ ਬੋਲੈ ਦਉਰਿਓ ਫਿਰਤੁ ਹੈ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਜਬ ਕਛੁ ਪਾਵੈ ਤਬ ਗਰਬੁ ਕਰਤੁ ਹੈ॥

ਮਾਇਆ ਗਈ ਤਬ ਰੋਵਨੁ ਲਗਤੁ ਹੈ॥੧॥

(ਪੰਨਾ ੪੮੭)

ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਦੇ ਪੂਰੇ-ਪੂਰੇ ਅਨਕੂਲ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ

ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ

-ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ*

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਡਸਕਾ ਵਿਚ ਗਲੋਟੀਆਂ ਖੁਰਦ ਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਅਬਾਦ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ-ਸਿਆਲਕੋਟ ਮੁੱਖ ਸੜਕ ਚਾਰ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੰਨ ੧੬੨੦ ਈ: ਵਿਚ ਇਕ ਬੋਹੜ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬਿਰਾਜੇ ਸਨ। ਸੰਨ ੧੬੫੯-੬੦ ਈ: ਵਿਚ ਸਤਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਚਰਨ ਸਪਰਸ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਹਿਲਾਂ ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਘਰ ਨੂੰ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਦਾਤ ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਵਾਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਪਿੰਡ ਗਲੋਟੀਆਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਮੇਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਚਰਨ ਪਾਹੁਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਦੀ ਵੀ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਭਾਈ ਬਾਘ ਮੱਲ ਤੇ ਭਾਈ ਭਾਗ ਮੱਲ ਤੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਭਾਗਵੰਤੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਕਾਰ ਭੇਟਾ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਮਹਾਨ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਦੇ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਲੱਛੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਬੀਬੀ ਕੌਰਾਂ ਤੇ ਬੀਬੀ ਗੌਰਾਂ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬੀਬੀ ਭਾਗਵੰਤੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ (ਕਪੂਰ) ਨਾਲ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਬਾਘ ਮੱਲ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਕੌਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹਕੀਕਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਭਾਈ ਅਗਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੇਠੀ) 'ਵਾਰ ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਵਾਰ ਹਕੀਕਤ ਧਰਮੀ ਦੀ ਵਾਸੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਆਇਆ।

*ਸੰਪਾਦਕ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ

ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ਦੀ ਸੁਣੋ ਜਿਸ ਇਹ ਧਰਮ ਰਖਾਇ
ਥਿਤ ਦੁਆਦਸੀ ਕਤਕ ਮਾਸੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਛਾਇਆ।
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਖ ਨੇ ਰਾਤਿ ਅੰਧੇਰੀ ਮਾਤਾ ਕੌਰਾਂ ਜਾਇਆ।

ਅਗਰਾ ਬਾਗ ਮਲ ਘਰ ਜਨਮ ਲੀਆ, ਪਰ ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਵਦੀ ਦੁਆਦਸੀ ਸੰਮਤ ੧੭੭੩ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਅਨੁਸਾਰ ੨੨ ਸਤੰਬਰ ੧੭੧੬ ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਭੂਆ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ (ਭੈਣ) ਸੀ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀ ਇਕ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਸੀਤ ਖੁਸਰਿਆਂ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਮਸੀਤ ਦਾ ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਸੀ। ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ੭ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਅਗਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੇਠੀ) ਅਨੁਸਾਰ:

ਸੱਤਾਂ ਬਰਸਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਧਰਮੀਂ ਮੁਲਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਆਇਆ।

ਰੋਕ ਰੁਪਈਆ ਗੁੜ ਦੀ ਰੋੜੀ ਮੁਲਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਟਿਕਾਇਆ।

ਬਾਗ ਮੱਲ ਸੌਂਪਿਆ ਮੁਲਾਂ ਨੂੰ ਬੇਟਾ ਕਰ ਬੁਲਾਇਆ।

ਕਹੁਜੀ ਦੋਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਆ ਕੋਈ ਦੇਵੇ, ਜਾਂ ਹੋਣੀ ਦਸਤ ਉਠਾਇਆ।

ਬਟਾਲਾ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਡੱਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਤਿੰਨ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਵੱਸਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਭਰਾ ਸ. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਬਟਾਲੀਆ ਪਾਸੋਂ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜੇ ਸਨ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਾਏ ਭਾਈ ਭਾਗ ਮੱਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਟਾਲਾ ਨਿਵਾਸੀ ਭਾਈ ਮੱਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਨੋਭੀ ਉਰਫ ਅਨੋਖੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਨੋਭੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ (ਭੈਣ) ਨੰਦੀ ਉਰਫ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਦੋਵੇਂ ਪਰਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤੋਰੀ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਉੱਪਲ) ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਨੰਦ ਕੌਰ (ਨੰਦੀ) ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਾਂ ਦੁਰਗਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਅਗਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੇਠੀ) ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਅੱਠਾਂ ਬਰਸਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਧਰਮੀ ਕਰਦਾ ਬਹੁ ਚਤੁਰਾਈ।

ਡੱਲ ਸਿੰਘ, ਮੱਲ ਸਿੰਘ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤ੍ਰੈ ਭਾਈ।

ਉਪਲ ਜਾਤ ਬਟਾਲੇ ਵਾਸੀ, ਭੇਜੀ ਉਸ ਕੁੜਮਾਈ।

ਤ੍ਰੈ ਲਾਗੀ ਸਮਨ ਲਿਆਏ, ਭੱਟ ਪ੍ਰੋਹਤ ਨਾਈ।

ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਗਾਵਣ ਆ ਕੇ ਦੇਣ ਵਧਾਈ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸਬੰਧੀ ਪੰਥ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ‘ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਮਲ ਸਿੰਘ ਦਲ ਸਿੰਘ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਥੇ ਖੜੀ ਤੀਨੋ ਭਾਈ।

ਉੱਪਲ ਗੋਤ ਬਟਾਲੇ ਵਸਦੇ ਸੁਤਾ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜਾਈ।

ਦੁਰਗਾ ਨਾਮ ਤਾਹਿਕਾ ਰਖਯੋ ਹੋਈ ਜਥੈ ਸਿਆਨੀ।

ਸ਼ਾਦੀ ਰਾਇ ਹਕੀਕਤ ਸੰਗੈ ਤਿਸਕੀ ਭਈ ਮਹਾਨੀ।

ਚਾਚੇ ਤਾਏ ਬਾਪ ਤਹਿ ਕੇ ਥੇ ਹਠੀਏ ਸਿੰਘ ਭਾਰੇ।

ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸ. ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਅਨੁਸਾਰ :

ਤਬ ਲੋ ਪੜਿਓ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਇਕ ਸੁਤ ਪੈਦਾ ਕੀਓ।

ਉਮਰ ਅਠਾਰਾਂ ਬਰਸਾਂ ਦੀ ਵਿਚ ਜੂਨ ਰੰਗੀਲਾ ਥੀਓ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਤੇਜ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਲੋਹਾ ਆਪਣੇ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਵਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਾਜ਼ੀ ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਨਿਰਉੱਤਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ‘ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਦੇ ਕਰਤਾ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਉਸੀ ਜਮਾਨੇ ਮੈਂ ਭਯੋ ਸਿਆਲਕੋਟ ਕੇ ਮਾਂਹਿ।

ਬੇਟਾ ਖੜ੍ਹੀ ਕਾ ਭਲੋ ਰਾਇ ਹਕੀਕਤ ਆਹਿ।

ਪਛਤ ਮੌਲਵੀ ਢਿਗ ਹੁੱਤੋਂ, ਬਹੁਤ ਭਯੋ ਹੁਸ਼ਿਆਰ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਾਜ਼ੀ ਸੋਂ ਭਈ ਬਹਿਸ ਦੀਨ ਕੀ ਡਾਰ।

ਲਾ ਜਵਾਬ ਕਾਜ਼ੀ ਕਰਾਯੋ ਜਬ ਲੜਕੇ ਨੇ ਨੀਕ।

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਪਹਿਲੀ, ਅਧਿ: ੩੨ ਸਫਾ ੩੩੨)

ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਦਿਲ ’ਤੇ ਕੀ ਬੀਤੇਗੀ? ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੁਝਾਉ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਵਜੋਂ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ’ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਗਲਤ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਝਗੜਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਧ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਮਾਨ ਮੰਨ ਕੇ ਝੂਠਾ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਮਸਲਾ ਉਸਤਾਦ ਸੁਲੇਮਾਨ ਖਾਂ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁੱਲ ਹੱਕ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਜ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਉੱਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ‘ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:

ਹੋਇ ਨਿਰੁੱਤਰ ਸ਼ਰਮਿੰਦੇ ਵਹਿ ਕਾਜ਼ੀ ਪਾਸ ਪੁਕਾਰੇ।

ਕਾਜ਼ੀ ਪਾਜ਼ੀ ਜਾਲਮ ਖਾਂ ਢਿਗ ਹਾਕਮ ਗਯੋ ਸ਼ਕਾਰੇ।

ਚੁਗਲੀ ਉਗਲੀ ਦੁਗਲੀ ਕੇ ਬਹੁ ਸੱਚੀ ਝੂਠੀ ਲਾ ਕੈ।

ਨਾਮ ਅਮੀਰ ਬੇਗ ਥਾ ਹਾਕਮ ਤਿਸ ਸੋ ਮਤਾ ਪਕਾ ਕੈ।

ਸੱਦ ਹਕੀਕਤ ਰਾ ਕੋ ਭਾਖਯੋ ਤੁਮ ਗੁਨਾਹ ਕਿਯ ਭਾਰੀ।

ਹਮਰੈ ਪੈਗੰਬਰ ਕੀ ਬੇਟੀ ਕੋ ਤੈਂ ਦੀਨੀ ਗਾਰੀ।

ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਾਜ਼ੀ ਅਮੀਰ ਬੇਗ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਪਾਹੀ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

ਲਾਹੌਰ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਡਸਕੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ। ਡਸਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਡਸਕੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਰੂਪ ਚੰਦ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਫਤਿਹ ਬੇਗ ਦਾ ਡਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਏਮਨਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਬਿਤਾਈ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਏਮਨਾਬਾਦ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਇਸ ਕਾਫਲੇ ਨੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਦਊਲੇ ਦੇ ਪੁਲ 'ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾ ਅਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਹ ਦਊਲੇ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਮਜ਼ਾਉਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਇਹ ਕਾਫਲਾ ਫਜ਼ਲਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਫਜ਼ਲਾਬਾਦ ਦੇ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਕਸੂਰ ਬੇਗ ਨੇ ਵੀ ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁੱਲ ਹੱਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਪ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਚੌਥੀ ਰਾਤ ਕਾਫਲੇ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਵਿਖੇ ਆਈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਧਰ ਦਰਗਾਹੀ ਨੇ ਵੀ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਆਖਰ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਂ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਜਾਂ ਮੌਤ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਕਰਤਾ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

ਨਹੀਂ ਤੁ ਦੀਨ ਕਬੂਲ ਹਮਾਰਾ ਜੇ ਚਾਹਿਤ ਹੈਂ ਜੀਓ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਜੋ ਪੁੱਛਿਆ ਉਸ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:

ਇਸੀ ਬਾਤ ਪਰ ਬਹਿਸ ਭਯੋ ਫਿਰ ਕਹਯੋ ਹਕੀਕਤ ਰਾਨੇ।

ਕਿਸੀ ਕਿਤਾਬ ਸ਼ਰਾ ਵਿਚ ਨਾਹੀਂ ਜੋ ਤੁ ਸੁਕਸ ਬਖਾਨੇ।

ਦੀਵਾਨ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੈਬਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕੋਤਵਾਲ ਸ. ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਾਇਆ ਪਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਸਫਲ ਰਹੇ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਤਬ ਤਿਸ ਕਾਜ਼ੀ ਦੁਸ਼ਟ ਨੇ ਮਿਲ ਹਾਕਮਾ ਸੋ ਠੀਕ।

ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਓ ਤੁਰਕ ਤਹ ਲੜਕੇ ਮਾਨਯੋ ਨਾਂਹਿ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਧਮਕਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਤੇ

ਲਾਲਚ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

ਸਿਰਰ ਤਜਓਨਹ, ਸਿਰ ਦਯੋ ਤਬ ਬਾਲਕ ਨੇ ਚਾਹਿ।

ਅਗਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੇਠੀ) ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ਮੁਖ ਬਚਨ ਜੋ ਕੀਤਾ, ਫਿਰਸੀ ਹੋਰ ਜਮਾਨਾ।

ਨਾ ਰਹੇ ਕਚਹਿਰੀ ਜ਼ਾਲਮ ਦੀ, ਨਾ ਰਹੇ ਅਮੀਰ ਦਿਵਾਨਾ।

ਕਾਜ਼ੀ ਮੁਲਾਂ ਕੋਈ ਨ ਰਹਿ ਸੀ, ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਗਏ ਕੁਰਾਨਾਂ।

ਨਿਮਾਜ਼ ਵੀ ਰੋਜ਼ੇ ਕੋਈ ਨਾ ਰਖਸੀ, ਸਾਬਤ ਜਿਸ ਈਮਾਨਾਂ।

ਸਤਿਰ ਬੀਬੀਆਂ ਸਭ ਛੱਡ ਜਾਸਨ, ਅਗਦ ਭੀ ਨਾਲ ਗੁਲਾਮਾਂ।

ਹਕੀਕਤ ਕਹੇ ਖਾਲਸਾ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਬੋਲਣ ਫਤਹ ਦਮਾਮਾਂ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਰੜੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੇਠੀ) ਅਨੁਸਾਰ:

ਬਧੇ ਨੇ ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ਨੂੰ, ਇਕ ਨਾਲ ਥਮ ਦੇ ਕੜਿਆ।

ਚੋਭਾਂ ਦੇਵਣ ਨਾਲ ਕਰਦ ਦੇ, ਕੋਟੜਿਆਂ ਮੂੰਹ ਧਰਿਆ।

ਤੋਬਾ ਤੋਬਨਾ ਬੋਲੇ ਮੂੰਹ ਥੀਂ, ਨਾ ਸਵਾਲ ਰੱਬ ਕਰਿਆ।

ਕਹੁ ਜੀ ਧੰਨ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਹੀਆ, ਜਿਸ ਦੁਖ ਹਡਾਂ ਵਿਚ ਜਰਿਆ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਮਾ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਂ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਭੰਗੂ) ‘ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਜੋ ਸਿੰਘਨ ਕੋ ਕੋਊ ਲੁਕਾਵੈ। ਸੋ ਵਹਿ ਆਪਨੀ ਜਾਨ ਗਵਾਵੈ।

ਆਏ ਸਿੰਘ ਬਤਾਵੈ ਨਾਂਹੀ, ਵੈ ਭੀ ਆਪਨੀ ਜਿੰਦ ਗੁਵਾਹੀ।

ਜੋ ਸਿੰਘਨ ਕੋ ਸਾਕ ਕਰੇਵੈ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੋ ਹੋਵਨ ਲੇਵੈ।

ਜੋ ਸਿੰਘਨ ਕੋ ਦੇਵੈ ‘ਨਾਜ’। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਰੋਂ ਤਿਸ ਕਾਜ॥੪॥

ਦੋਹਰਾ॥

ਐਸੀ ਐਸੀ ਘੁਰ ਕਰ ਦੀਨੈ ਲੋਕ ਡਰਾਇ।

ਕਈਅਨ ਕੋ ਸਿਰੋ ਪਾਉ ਦੈ ਦੀਨੈ ਵਿਚੋਂ ਪੜਾਇ।

ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲੇ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬਾਗੀ ਗਰਦਾਨਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਤਾ ਬਹਾਦਰ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਵਿਚ ਠਿਲ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀਆਂ

ਭੈਣਾਂ ਪਾਸ ਸਿਆਲਕੋਟ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਮੁਖਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਮੇ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ੭ ਰਾਤਾਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਅੱਠਵੇਂ ਦਿਨ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਦੇ ਦਿਨ ਪੇਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਹੀ ਕਾਜ਼ੀ, ਹੋਰ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਮੁਫਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਨਾਜ਼ਮ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਰੋਲਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਅਗਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੇਠੀ) ਅਨੁਸਾਰ :

ਅੱਠ ਦਿਹਾੜੇ ਜਬ ਗੁਜਰੇ ਕਾਜੀ ਨੇ ਗਿਲਾ ਕਰਾਇਆ।

ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਲਾਂ 'ਮੁਫਤੀ' ਕਾਜੀ ਲਿਆਇਆ।

ਆਇ ਕਚਹਿਰੀ ਸੋਰ ਕੀਤੋਓਨੇ, ਦਬ ਦਬਾਉ ਬਹੁ ਪਾਇਆ।

ਮੁਗਲਾਂ ਦੇਹ ਜਵਾਬ ਤੂੰ ਸ਼ਰਾ ਨ ਮੰਨੇ, ਸਭਨਾਂ ਮਰਨਾ ਪਾਇਆ।

ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਕੰਬ ਗਿਆ ਫਿਰ ਦਿਲ ਤੇ ਗੁਸਾ ਆਇਆ।

ਅਮੀਰ ਬੇਗ ਨੂੰ ਝਿੜਕ ਦਿੱਤੀ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਵੇਖ ਡਰਾਇਆ।

ਵਿਚ ਕਚਹਿਰੀ ਖੋਫ ਪਿਆ ਕੋਈ ਨੇੜੇ ਮੂਲ ਨਾ ਆਇਆ।

ਕਹੁ ਜੀ ਸਦੁ ਪਈ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਫਿਰ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਮੰਗਵਾਇਆ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਮਾਮਾ ਭਣੇਵਾ ਜ਼ਜ਼ੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਨਾਜ਼ਮ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਜਾਂ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਹਾਰ ਕੇ ੧੮ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਖਾਸ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰ-ਏ-ਆਮ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਇਮ ਕਹਿ ਤੁਰਿਓ ਸਾਥ ਜਲਾਦਨ ਚੌਕ ਨਿਖਾਸ ਮਝਾਰੇ।

ਨਮਸ਼ਕਾਰ ਸਬਹੀ ਕੋ ਕਰ ਕੈ ਬੈਠੇ ਪੰਥੀ ਮਾਰੇ।

ਤੇਗ ਮਾਰ ਸਿਰਬੇਗ ਉਤਾਰਯੋ ਇਕ ਜਲਾਦ ਨੇ ਤਬਹੀ।

ਹਾ ਹਾ ਕਾਰ ਭਰ ਗਯੋ ਧਰਨਭ ਰੋਈ ਖਲਕਤ ਸਬਹੀ।

ਸ਼ਹਾਦਤ 'ਤੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸੁੰਦਰ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਈ। ਭਾਈ ਅਗਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੇਠੀ) ਅਨੁਸਾਰ :

ਚਾਰ ਘੜੀ ਫਿਰ ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਮਰਿਆ, ਸਿਰ ਪਰ ਚੀਰਾ ਧਰਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਮੋਜ਼ਾ ਕੋਟ ਖਵਾਜ਼ਾ ਸੱਯਦ (ਖੋਜੇ ਸ਼ਾਹੀ) ਦੇ ਪੂਰਬ ਬਾਗ਼-ਬਾਨਪੁਰਾ ਤੋਂ ਲੱਗਭਗ ਦੋ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਨੰਦ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਖਾਸ ਚੌਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਸੇ। ਭਾਈ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ ਦੇ ਛੰਡ

ਵਿਚ ਜਾ ਸੁਣਾਇਆ।

ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਨੇ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਆਲਕੋਟ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕ ਤੀਹ ਕੋਹ ਦੇ ਫਾਸਲੇ 'ਤੇ ਖਾਲਸਾਈ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਡੇਰੇ ਲਾ ਲਾਏ। ਸਾਰੇ ਜੰਗੀ ਜਾਇਜ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਪੈਂਤੜੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਿਆਲਕੋਟ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਐਕ ਨਾਲੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਤੇਗਾਂ ਖੜਕਾ ਕੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਵਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਭਾਈ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਬਦੁੱਲ ਹੱਕ ਤੇ ਹਾਕਮ ਅਮੀਰ ਬੇਗ ਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੀ ਤੇਗ ਨਾਲ ਧੜ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ। ਜਿੱਥੇ ਸੰਗਤ ਜੁੜ ਕੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਭਾਈ ਅਗਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੇਠੀ) ਅਨੁਸਾਰ :

ਸ਼ਬਦ ਅਨਾਹਦ ਪੜ੍ਹਨ ਰਬਾਬੀ, ਇੰਦਰ ਛਾਣ ਕਰਾਏ।

ਮਦ੍ਰਗ ਕੈਂਸੀਆਂ ਛੈਣੇ ਵੱਜਣ, ਸੰਗਤਾਂ ਸੰਖ ਵਜਾਏ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਲੋਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਾਦਗਾਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਨਵਾਬ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਬੇਗਮ ਜਾਨ, ਪਤਨੀ ਬਾਹੂ ਬੇਗਮ, ਪੁੱਤਰ ਯਹੀਆ ਖਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਖੁਦ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਯਾਦਗਾਰ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਯਾਦਗਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਦੋ ਪਿੰਡ ਸਲੈਰ ਤੇ ਲਾਲੇਵਾਲੀ ਮਾਫੀ ਲਗਵਾਏ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ੪੦੦ ਰੁਪਏ ਸਲਾਨਾ ਰਕਮ ਵਸੂਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਇਕ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਭਾਈ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿੰਡ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ੨੦੦ ਰੁਪਏ ਸਲਾਨਾ ਜਗੀਰ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਜਗੀਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਯਾਦਗਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ੩੦ ਵਿਖੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੂਹ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ੧੯੪੭ ਈ: ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਥਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਲੱਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਚਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਆਹ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਿਆਲਕੋਟ ਲੈ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕੰਨ ਪਾਟੇ ਜੋਗੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ 'ਤੇ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਭਾਰੀ ਜੋੜ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਭੇਟ ਕਰਨ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਵੀ ਇਸ ਦਿਨ ਪੀਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਿਲ ਖੋਲ ਕੇ ਦਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਨੰਦ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਂ ਪਿੰਡ ਬਟਾਲੇ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਹੀ ਪਲਿਆ। ਬੀਬੀ ਨੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬਟਾਲੇ ਵਿਖੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਭੂਆ ਨੰਦੀ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਬਟਾਲਾ ਵਿਖੇ ਇਕ ਖੂਹ ਵੀ ਲਵਾਇਆ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਭੂਆ ਨੰਦੀ ਦੇ ਖੂਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੂਹ ਬਜ਼ਾਰ ਕਾਦੀਆਂ ਕੂਚਾ ਉੱਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਸ ਉੱਪਲਾਂ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਬਟਾਲੇ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੁਹੱਲਾ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉੱਪਲਾਂ ਦਾ ਮੁਹੱਲਾ ਅਜੇ ਵੀ ਬਟਾਲੇ ਵਿਖੇ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉੱਪਲ ਉੱਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਖਬਾਰ ਫਤਿਹ ਦੇ ੧੮ ਸਤੰਬਰ ੧੯੩੫ ਈ: ਦੇ ਅੰਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਘਰ ਬਟਾਲੇ ਤੋਂ ੭ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੁਚਾਨੀਆਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਬਾਦ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਨੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬਟਾਲਾ ਵਿਖੇ ਉੱਪਲ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭੂਆ ਨੰਦੀ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਜਲਾਲਪੁਰ ਜੱਟਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਭਾਈ ਬਖਤਮੱਲ (ਸੂਰੀ) ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ (ਸੂਰੀ) ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਜੈ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਦੇਸ਼-ਧਰਮ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕਾਂ:

੧. ਭਾਈ ਅਗਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੇਠੀ) : ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ ਦੀ ਵਾਰ
੨. ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ : ਸਿਦਕ ਖਾਲਸਾ
੩. ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ : ਹਕੀਕਤ ਚਰਿਤਰ (ਹਿੰਦੀ)
੪. ਸ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ : ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਖੋਜ
੫. ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ : ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ
੬. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ : ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼
੭. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ : ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼
੮. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ
੯. ਸ. ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ : ਪੰਜਾਬ ਕੋਸ਼

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ

—ਸ. ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ*

“ਕੋਈ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ,
ਕਦੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ”

ਮਹਾਨ ਨੀਤੀਵਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਿਨਸਟਨ ਚਰਚਿਲ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦੀ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਸਪੀਕਿੰਗ ਪੀਪਲਜ਼’ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੀਜੈਂਸੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰੀਜੈਂਸੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਸੂਬੇ ਦੇ ਪੂਰ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚਿਲਿਆਂ ਵਾਲਾ (ਚੇਲਿਆਂ ਵਾਲਾ) ਦੇ ਸਥਾਨ ‘ਤੇ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਲਟਨਾਂ ਆਪਣੇ ਝੰਡੇ ਗਵਾ ਬੈਠੀਆਂ। ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ”।

ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਹਰ ਸਿੱਖ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤੋਪਾਂ ਖਿੱਚਦਾ, ਬੈਲ ਹੱਕਦਾ ਅਤੇ ਚਾਂਈ-ਚਾਂਈ ਬੋੜੀਆਂ ‘ਤੇ ਮਾਲ ਲੱਦਦਾ ਤੇ ਲਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ‘ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ ਕੇਵਲ ਪੈਸੇ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ।”

ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ੱਦਾਰਾਂ ਤੇ ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਦਾ ‘ਸਰਕਾਰ-ਏ-ਖਾਲਸਾ’ ਵਿਚ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਜਰਨੈਲ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅਟਾਰੀ ਵਿਖੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼-ਸਿੱਖ ਲੜਾਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ, ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਉ ਗ਼ੱਦਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਰੱਜ ਕੇ ਗ਼ੱਦਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਡੋਲੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ-ਵਧ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ।

ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨਾਲ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਨੇ ਕਪਤਾਨ ਨਿਕਲਸਨ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, “ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਕਰੋ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?”

ਨਿਕਲਸਨ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹੋ ਤਾਂ

ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰੇ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਰੋ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਜਾਓ।”

ਲੁਡਲੋ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਜੇ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਾਡੀ ੮੦੦੦ ਫੌਜ ਬਿਲਕੁਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਜੇਤੂ ੬੯੦੦੦ ਫੌਜ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੀ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ੮੦੦੦ ਨਫ਼ਰੀ ਦੀ ਫੌਜ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ।”

ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਰੇਤਲੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਸਿੰਜਣ ਵਾਸਤੇ ੧੮ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੫ ਦਾ ਦਿਨ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਯੂਨੀਅਨ-ਜੈਕ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੇ ਉਸੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕਈ ਰਜਵਾੜੇ ਫ਼ਤਿਹ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਐਤਕੀਂ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਹੱਲੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਲੋਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਭੁੱਖੇ ਸ਼ੀਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰ ਅੱਗੇ ਗਿੱਦੜ ਖੜ੍ਹਾ ਨਾ ਸਕੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਨੱਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਲੁਕਿਆ। ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜਿੱਤ ਜਾਣ ਸੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ੪੦੦੦ ਡੋਗਰਾ ਫੌਜ ਸਣੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਨ੍ਹੜਾ ਲਾਲ, ਅਜੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੇ ਅਮਰ ਨਾਥ ਆਦਿ ਵੀ ਨਸ ਗਏ। ਬਿਨਾਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਲੜ ਰਹੀ ੬-੭ ਹਜ਼ਾਰ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਆਪਣੇ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾ ਬੈਠੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਦਗ਼ੇ, ਫਰੇਬ ਤੇ ਗੱਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਚੱਲੀ। ਲਾਰਡ ਹਿਊ ਗਫ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਿੱਖ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾਉ 'ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਖੂਬ ਲੜੇ।”

੨੧ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਆਥਣ ਵੇਲੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਉਹ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਹੱਥੋਂ ਉਹ ਧਰਤੀ ਖੁੱਸਦੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।” ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਏ ਪਰ ਸਿੱਖ ਜ਼ਰਾ ਨਾ ਘਬਰਾਏ ਸਗੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੈਰੀ ਸਮਿਥ ਦੀ ਫੌਜ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਗਰਜ਼ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਪਈ ਤੇ ੬ ਤੋਪਾਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ। ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਨਾਂਵਾਲੀਆਂ ਚਾਰ ਪਲਟਨਾਂ

ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਨਾਲ ਉਸ ਤੂਫਾਨ ਵਾਂਗ ਵਧਦੀ ਫੌਜ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਛੀਏ ਤੋਪਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈਆਂ, ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਕੋਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ੨੧-੨੨ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਬਲਕਿ ਕਾਇਮ-ਮੁਕਾਮ ਐਡਜੂਟੈਂਟ ਜਨਰਲ ਕੈਪਟਨ ਲਮਲੀ ਨੇ ਕੁਝ ਰਿਸਾਲੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰ ਜਾਏ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹਥਿਆਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਉ ਵੀ ਸੋਚੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਫੂਕ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਵੀ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼, ਆਪਣਾ ਸਟਾਰ ਐਂਡ ਦੀ ਬਾਬ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਵਾਲੀ ਤਲਵਾਰ, ਜੋ ਡੀਊਕ ਔਫ ਵੈਲਿੰਗਟਨ ਵੱਲੋਂ ਤੋਹਫਾ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਦੇ ਕੇ ਅੰਬਾਲੇ ਵੱਲ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਫੂਕ ਦੇਵੇ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਚਲਾ ਜਾਵੇ। ਕਰਨਲ ਜੀ.ਬੀ. ਮੈਲੀਸਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਧੇਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਹਫਤਾ-ਦਫਤੀ ਮੱਚ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਕਮਾਨ ਅਫਸਰ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ‘ਭਾਰਤ ਗਿਆ’ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਭੰਨ ਦਿੱਤਾ, ਸਮਿਥ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਹਟਣ ’ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਗਿਲਬਰਟ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਸਿਆਣਾ ਆਗੂ ਫੌਜ ਨੂੰ ਯੋਗ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਥੱਕੀ-ਹਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਨਾ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਥਾਂ ਨਾ ਮਿਲਦੀ।” ਚਾਰਲਸ ਗਫ ਤੇ ਆਰਥਰ ਡੀ. ਇਨਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਫੌਜ ਨੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਏਨੀ ਘੱਟ ਹੋਵੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦਾ ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਪਰ ਦਲੀਲ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਮਿਲਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਨਤੀਜਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ।”

ਭਾਵੇਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਨ ਪਰ ੨੨ ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ। ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰਾਂ ਤੇ

ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ੬੦ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ ਸੀ। (ਕਰਨਲ ਮੂਤੋ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ) ਤੇਜ਼ ਸਿਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਹ ਵੇਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦਾ ਬਾਰੂਦ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਮੁੜ ਕੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਹਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਦੱਬ ਚਾੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਜਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਕੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। (ਕਨਿੰਘਮ)

ਵਿਲੀਅਮ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਜੇ ਸਿੱਖ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਵਧ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਾਡੀ ਤਬਾਹੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਯੂਰਪੀਅਨ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਦੀ ਨਫਰੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਬਾਰੂਦ ਲੱਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।”

‘ਲਾਲੂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਗਈ ਤੇਜ਼ ਦਾ ਗਿਆ ਤੇਜ਼। ਰਣ ਵਿਚ ਪਿੱਠ ਦਿਖਾਇ ਕੇ ਮੋਢਾ ਆਏ ਫੇਰ।’

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਸੱਦਾ: ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਲਾਲੂ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਦੇ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤ ਸਿੱਧੀ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ੧੦ ਸਵਾਰ ਸਰਦਾਰ ਵੱਲ ਭੇਜੇ ਤੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਢਾਡੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਨੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਇੰਝ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਬੈਠ ਰਿਹੋਂ ਕੀ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਧਾਰ ਸਿੰਘਾ?
ਦੋਵੇਂ ਜੰਗ ਮੁੱਦਕੀ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ, ਸਿੰਘ ਆਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਸਿੰਘਾ!
ਕਾਹਨੂੰ ਹਾਰਦੇ, ਕਿਉਂ ਮਿਹਣੇ ਜੱਗ ਦਿੰਦਾ, ਜਿਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਜੇ ਅੱਜ ਸਰਕਾਰ ਸਿੰਘਾ?
ਤੇਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਖੁੰਢੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਐਪਰ ਆਪਣੇ ਹੋ ਗਏ ਗ਼ੱਦਾਰ ਸਿੰਘਾ!
ਹੁਣ ਵੀ ਚਮਕੀ ਨਾ ਜੇ ਸਿੰਘਾ ‘ਤੇਗ’ ਤੇਰੀ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾਏ ਜਾਸਨ।
ਤੇਰੇ ਲਾਡਲੇ ਕੌਰ ਦੀ ਹਿੱਕ ਉੱਤੇ, ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰਾਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਝੁਲਾਏ ਜਾਸਨ।
ਪੁੱਟ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੜ੍ਹੀ ਤਾਈਂ, ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਰੁਲਾਏ ਜਾਸਨ।
ਬਦਲੀ ਜਿਨ੍ਹੇ ਤਕਦੀਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਤੀਰ ਲਾਏ ਜਾਸਨ।
ਅਜੇ ਸਮਾਂ ਈ ਵਕਤ ਸੰਭਾਲ ਸਿੰਘਾ, ਰੁੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਰੱਖ ਲੈ!
ਲਹਿੰਦੀ ਦਿੱਸੇ ‘ਰਣਜੀਤ’ ਦੀ ਪੱਗ ਮੈਨੂੰ, ਮੋਏ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਯੋਧਿਆ ਆਨ ਰੱਖ ਲੈ!”

ਸਰਦਾਰ ਭਾਵੇਂ ਗ਼ੱਦਾਰ ਪੂਰਬੀਏ ਅਫਸਰ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਬਦਨੀਯਤ ਨਾਲ ਲੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਕਮ-ਦਿਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ

ਹਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹੁੰ ਖਾ ਲਈ ਕਿ ਲੜਾਈ ਹਾਰੀ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਮੁੜੇਗਾ। ਸੀਤਲ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਨੇ:

“ਮਰਦੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰਨ ਖਾਤਰ, ਮੈਂ ਹੁਣ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੋਣ ਕੁਰਬਾਨ ਚੱਲਿਆਂ।
ਜਿਹੜੇ ਕੌਮੀ-ਗ਼ੱਦਾਰਾਂ ਨੇ ਦਾਗ਼ ਲਾਏ, ਧੋ ਕੇ ਖੂਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਟਾਣ ਚੱਲਿਆਂ।
ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀਆਂ ਨੇ ਲਾਏ ਲਾਂਬੂ, ਛੱਟੇ ਰੱਤ ਦੇ ਮਾਰ ਬੁਝਾਣ ਚੱਲਿਆਂ।
ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਊ, ਸੋ ਵੇਖੇਗਾ ਜੱਗ ਸਾਰਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਤੋੜ ਨਿਭਾਣ ਚੱਲਿਆਂ।
ਨਾ ਮੈਂ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਨਾ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਹੋਸੀ, ਐਪਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਰਹਿਸੀ।
‘ਸੀਤਲ’ ਸੂਰਜ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਚਮਕਦਾ ਰਹੂ, ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਆਬਾਦ ਰਹਿਸੀ।”

੯-੧੦ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬ ਸਭਰਾਵਾਂ : ਗ੍ਰਿਫ਼ਿਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਸਿਹਤ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਗ਼ੱਦਾਰਾਨਾ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੱਲੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਕਲ ਚੱਲਣ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਅਟਾਰੀ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾੜੇ ਦੇ ਟੱਟੂ ਨਮਕ-ਹਰਾਮੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਆਪਾ-ਵਾਰੂ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਣਖੀਲਾ ਸਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਨੂੰ ਨਿਵਾਰਨ ਲਈ ਹਸੂ-ਹਸੂ ਕਰਦੇ-ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਖੁੱਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੇਜ਼ ਸਿਹਤ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, “ਜੇ ਤੂੰ ਐਡਾ ਹੀ ਬਹਾਦਰ ਹੈਂ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਖਾਹ ਤਾਂ ਸਹੁੰ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਤ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ ਰਲਣਾ ਹੈ।” ਸਰਦਾਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਕਰ ਕੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਾਂਗਾ।

੧੦ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਿੱਟਾ ਬਾਣਾ ਸਜਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਖ਼ਾਸ ਸਵਾਰੀ ਚੀਨੀ ਘੋੜੀ ‘ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਮਟਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਨਦੀ ਦੇ ਕਰਿਆ, ਜਪੁਜੀ ਪੜ੍ਹਿਆ।
ਨਿਮਸਕਾਰ ਕਰਿ ਸਸਤਰ ਪਹਿਰੇ, ਤੋੜਾ ਬੰਦੂਕੀ ਜੜਿਆ, ਜ਼ਰਾ ਨਾ ਡਰਿਆ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਅਬ ਜੁਧ ਧਰਮ ਕਾ, ਸ਼ਿਆਮ ਸਿੰਘ ਰਣ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਖੰਡਾ ਫੜਿਆ।

“ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕੀਆ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ।

ਗਊਆਂ ਹਾਥੀ ਮਣਸ ਕੇ ਸਨੂੰਖ ਚਲਾ ਜੁਆਨ।

ਸਨੂੰਖ ਚਲਾ ਜੁਆਨ ਜੁੱਧ ਦੀ ਭਈ ਤਿਆਰੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਥ ਲੜਾ ਸੂਰਮਾ ਆਪ ਦੀਦਾਰੀ।

ਮਟਕਾ ਗੋਰੇ ਮਰਦ ਨੇ ਮਾਰੇ ਬੀਚ ਮਦਾਨ।

ਫੜਿ ਖੰਡਾ ਹੱਥ ਗਰਜਿਆ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਬਲਵਾਨ॥

ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਅੱਜ ਤੁਹਾਡੀ ਕੌਮੀ ਅਣਖ ਦੀ ਪਰਖ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸਪੁੱਤਰ ਹੋ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਤੇ ਦਾਹੜੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਜ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦੇਣੀ, ਪੁਰਜ਼ਾ-ਪੁਰਜ਼ਾ ਹੋ ਕੇ ਕੱਟ ਮਰਨਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੰਦਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣੀਆਂ ਪਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਨਾ ਵਿਖਾਉਣਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਖਾਈ। ਅੱਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੋਲੇ ਦਾਗੇ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਡਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਪਲਟਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰਾਬਰਟ ਡਿੱਕ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵੱਲ ਭੇਜੀਆਂ। ਪਰ ਰਾਬਰਟ ਡਿੱਕ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਨੱਸ ਪਿਆ, ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਵੀ ਆਪਣੀ ੬੦੦੦ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਭੱਜ ਗਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਰੂਦ ਭਰੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਡੋਬ ਗਿਆ। ਪੁਲ ਵੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਫੌਜ ਫਿਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਸੀ। ਤੋਪਚੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਰੇਤ ਤੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਖ ਖਿੱਲਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਐਨ ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਚਿੱਟੇ ਨੂਰਾਨੀ ਦਾਹੜੇ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਸਜਿਆ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਮਰ-ਮਿਟਣ ਵਾਸਤੇ ਲਲਕਾਰਿਆ,

“ਉੱਠੋ ਸੂਤ ਲੋਂ ਭਗੌਤੀਆਂ ਸੂਰਿਓ, ਦਿਓ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਸੱਥਰ ਵਿਛਾ।

ਸ਼ਾਨ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਨਾਲ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ, ਕਿਤੇ ਦੋਹੇਂ ਹੀ ਨਾ ਬਿਹੋ ਜੇ ਲੁਟਾ।

ਮਰਨਾ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਭਲਾ ਹੈ ‘ਸੀਤਲਾ, ਲਵੇ ਮਰਤਬੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ।”

ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕੀ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਹੀ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਥਿੜਕਦੀ ਦਿੱਸਦੀ

ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪ ਪਹੁੰਚਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਖਾਲਸਾ ਜੀ! ਅਸੀਂ ਇਹ ਦਾਹੜੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਾਰ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗੇ? ਹੁਣ ਵੇਲਾ ਸਨਮੁੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ।” ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਘੋੜੀ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਦੂਜੀ ਘੋੜੀ ਲੈ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਵਹਾਬੀ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਵੀਂ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੁਣ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪਰਤਣਾ”। ਜਦੋਂ ਬਾਰੂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਹਾਰਦੀ ਦਿੱਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਰਪਾਨ ਕੱਢ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਣ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਚੋਣਵੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰਿਆ। ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਸੂਰਮੇ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਮਗਰ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਹੁਣ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੀ ਚਮਕਦੀ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਲੈ ਕੇ ਗੋਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਹ ਦਿੱਤੇ,

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਨੇ, ਹੱਥ ਫੜੀ ਭਵਾਨੀ।

ਲਿਸ਼ਕ ਡਰਾਵੇ ਵੈਰੀਆਂ, ਬਿਜਲੀ ਅਸਮਾਨੀ।

ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਜਰਨੈਲ 'ਤੇ, ਮੁੜ ਚੜ੍ਹੀ ਜਵਾਨੀ।

ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਣਗੇ, ਜਗ ਰਹੂ ਨਸ਼ਾਨੀ।

ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਏਸ ਹੱਲੇ ਨੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੇ, ਪੈਰ ਉਖੇੜ ਦਿੱਤੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਈ। ਸੱਤ ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਸੰਗੀਨਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਫੱਟ ਖਾ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗਿਆ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਆਖਰੀ ਥੰਮ੍ਹ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।

ਅੰਤ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਇਹ ਸੱਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਭ ਸੋਚ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਤਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜਦ ਸੂਰਮਾ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦਲੀਲਾਂ ਤੇ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਜਾਨ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਫੇ-ਫੌਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਰਦਾਰ ਨਾਮੀ, ਸਿਫਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ।

ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਾਨੀ ਚਤਰਾਈ ਦੇ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪਿਛਾਂਹ ਨਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ।

ਐਪਰ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਬ ਯਾਰੋ, ਜ਼ਖਮ ਸਾਹਮਣੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਸਹਿਣ ਵਾਲਾ।

ਕਾਦਰਯਾਰ ਜਹਾਨ 'ਤੇ ਨਾਮ ਰੌਸ਼ਨ, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ।

ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਕੌਮ ਰੁਲਦੀ ਫਿਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਖਾਂ ਵੱਲ ਆਸ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜਨਮ ਲਵੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਲੈ ਕੇ ਦੇਵੇ।

ਸਭਰਾਉਂ ਦਾ ਯੁੱਧ

—ਸ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੁਰਾਲੀ*

ਸਭਰਾਉਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਪਹਿਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ (ਐਂਗਲੋ ਸਿੱਖ ਵਾਰ) ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਰਚਮ ਲਹਿਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾਲ ਜਿਸ ਸਿਦਕਦਿਲੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪੰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਨਰਲ ਗਾਰਡਨ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ-ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਏ:

Of all many people of india none possesses for us greater or more varied hostorical interest then the Sikhs¹

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜ ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਗ਼ੱਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਲੈਣੀ ਪਈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕਰੜੀ ਟੱਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ੧੮੪੫ ਈ: ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਬਣਿਆ, ਇਹ ਮੇਰਠ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲੱਗਾ:

ਇਹ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਿਣੀ ਮਿਥੀ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਕ ਨਾਂ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ ਅਤੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤ ਗਏ²

ਅਲਗਜੈਂਡਰ ਗਾਰਡਨਰ ਅਨੁਸਾਰ 'Two more contemptible poltroons than the two generals of the Khalsa army Lal Singh and Tej Singh, both Brahmans never breathed.'³

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ, ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਗ਼ੱਦਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੂਬੇ ਦੇਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਤੋਂ ਆਏ ਦੂਜੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਇਨਾਮਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦਵਾਇਆ ਸੀ।⁴

ਗ਼ੱਦਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਿਕਤੀ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਦਕੀ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।

*ਵਾਰਡ ਨੰ-੭, ਟੀਚਰ ਕਾਲੋਨੀ, ਕੁਰਾਲੀ (ਐਸ. ਏ. ਐਸ. ਨਗਰ) ੧੪੦੧੦੩। ਮੋ: +੯੧੯੭੮੧੪-੮੮੭੨੫

ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਆਖਿਰ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ੨੫੦੦੦ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਬੋਝੀਆਂ ਦਾ ਪੁੱਲ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ੬੭ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਪਾਰ ਡਟ ਗਈ। ਹਰ ਸਿੱਖ ਸਿਰ ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ। ਦੂਜੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਭਰਾਉਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਗ਼ੱਦਾਰ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਾ ਛੱਡੀ:

“At Sabraon, as in the other battles of the campaign, the soldiers did everything and the leaders nothing.”^੫

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਖਾਣਾ-ਦਾਣਾ ਅਤੇ ਗੋਲੀ-ਬਾਰੂਦ ਭੇਜਣਾ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ੱਦਾਰਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਸਗੋਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅਸੂਲਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਲਈ ਆਖਰੀ ਦਮ ਤਕ ਜੂਝਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਜੂਝ ਮਰਨ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੜ੍ਹ ਵਾਂਗ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

੧੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੮੪੬ ਈ: ਨੂੰ ਸਭਰਾਉਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ ੬:੩੦ ਵਜੇ ੧੫੦੦੦ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਕੰਬ ਗਈ ਰੇਤ ਦੇ ਢੇਰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਛਲਣ ਲੱਗੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵੀ ਮੀਂਹ ਵਾਂਗ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਤੋੜ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਲੱਗੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੈਦਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਜਨਰਲ ਡਿਕ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਨਿੰਘਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਰ ਗੋਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਲਈ ਮੌਤ ਹੋ ਨਿਬੜੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੰਬੂਰਖਾਨੇ (ਉਠ 'ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਚਲਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਤੋਪ) ਅਤੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕਿਆ ਗਿਆ।^੬

ਜਨਰਲ ਡਿਕ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਿਲਬਰਟ ਦਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਇਆ। ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੋਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੂਝਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਖਰ ਗਿਲਬਰਟ ਦਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਕੌਮ ਦੇ ਗੌਰਵ ਲਈ ਸਫੈਦ ਬਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਫੇਦ ਘੋੜੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕੱਟਦਾ-ਵੱਢਦਾ ਤੂਫਾਨ ਵਾਂਗ ਵੱਧਣ ਲੱਗਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ

ਗੋਲੀਆਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਜਰਨੈਲ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਉਤਰ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰਾਹ ਦਾ ਮੁਸਾਫਰ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ:

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ, ਬੰਨ੍ਹ ਸ਼ਸਤ੍ਰੀਂ ਜੋੜ ਵਿਛੋੜ ਸੁੱਟੇ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ, ਵਾਂਗ ਨਿੰਬੂਆਂ ਲਹੂ ਨਿਚੋੜ ਸੁੱਟੇ।

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਲਹੂ ਭਿੱਜਿਆ ਸਰੀਰ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਲੱਭਾ ਜਿੱਥੇ ਲੋਥਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਢੇਰ ਸੀ।^੭

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਵਿਹੂਣੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦਰਿਆ ਵਲ ਧੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਮਿੱਥੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁੱਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁੜੇ। ਗਾਰਡਨਰ ਅਨੁਸਾਰ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਸਵਾਰ ਸਫੈਦ ਦਾੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਤੇਗਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਬਚਾਉਣ ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਪਾਈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਬਹਾਦਰੀ ਭਰਿਆ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਨਾ ਬਦਲ ਸਕਿਆ:

In the crowd many of their mounted officers grey-bearded old chiefs scoring to save themselves were seen waving their swords on high calling on their men to drive back the English to vindicate their honour or die. their heroic efforts to retrieve the day were of no avail destruction awaited them every side.^੮

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅੱਗੇ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ਾਉਣ ਲਈ ਤਰਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਤੀਕ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ੭ ਫੁੱਟ ਡੂੰਘਾ ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਰੀ ਜਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੨੫੦੦ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੮੦੦੦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁੜਨ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ।^੯ ਜਨਰਲ ਗਾਰਡਨਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਖਮੀ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੦,੦੦੦ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਸੀ।^{੧੦}

ਹਵਾਲੇ

੧. General John J.H. Gordon, *The Sikhs*, Language Department Punjab, 1988 P-1.

੨. ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ੧੮੯੮ ਸਭਾ ਭਾ. ੧੮੯੮

੩. Major Hugh Pearse (Ed.) *Solder and Traveller*, Language Department Punjab, 1970, P-283.

੪. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਵਿਥਿਆ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ

ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੨੦੦੨, ਸਫਾ ੪੮.

੫. J. D. Cunningham, *Low Price Publication, Delhi, 1997, P-280*

੬. *Ibid, P. 283.*

੭ ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੯੬, ਸਫਾ-੭੧

੮. *The Sikhs, Page. 153*

੯. *Payne, A Short History of the Sikhs, Language Department Punjab, 2002, Page. 163.*

੧੦. *The Sikhs, Page. 154.*

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ

ਸਫਾ ੪੩ ਦਾ ਬਾਕੀ:

ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਇਸ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਦੇ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਉਸ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਰੂਪੀ ਸੁੱਚੀ ਦੌਲਤ ਵੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਨਿਭਣ ਵਾਲੀ ਅਖੁੱਟ ਦੌਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ:

ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਝੂਠੇ ਸਗਲ ਪਾਸਾਰੇ॥ (ਪੰਨਾ ੬੯੪)

ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਜਲ ਕੀ ਭੀਤਿ ਪਵਨ ਕਾ ਥੰਭਾ ਰਕਤ ਬੁੰਦ ਕਾ ਗਾਰਾ॥

ਹਾਡ ਮਾਸ ਨਾੜੀ ਕੋ ਪਿੰਜਰੁ ਪੰਖੀ ਬਸੈ ਬਿਚਾਰਾ॥੧॥

ਪ੍ਰਾਨੀ ਕਿਆ ਮੇਰਾ ਕਿਆ ਤੇਰਾ॥ ਜੈਸੇ ਤਰਵਰ ਪੰਖਿ ਬਸੇਰਾ॥੧॥

(ਪੰਨਾ ੬੫੯)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਚ ਨੀਚ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਨਕਾਰਿਆ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸਿਫਤ ਸਾਲਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੰਨ ੧੫੨੯ ਈ: ਵਿਚ ਚਿਤੌੜ ਵਿਖੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ, ਚਿਤੌੜ ਵਿਖੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ।

ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਕਾ

-ਡਾ.ਧਰਮ ਸਿੰਘ*

“ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਲਬੁਲ” ਦੇ ਲਕਬ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ, “ਸੋਹਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਨੀਂ ਸਈਓ” ਗੀਤ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਅਤੇ ੩੦ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਬਾਬੂ ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿੱਗਰ ਦੇਣ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਵੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਖੂਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਹਰ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਧੁਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਕਾਲ (੧੮੯੮-੧੯੫੪ ਈ:) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਉਹ ਦੌਰ, ਜੋ ਨਾ ਕੇਵਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਸਗੋਂ ਕਵਿਤਾ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਬੜਾ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਹੈ। ਸ਼ਰਫ਼ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਭਾਵੇਂ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਜਕਲ ਇਹ ਸ਼ਰਫ਼ ਰਚਨਾਵਲੀ (ਦੋ ਭਾਗ) ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਰੋਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘੱਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਨਜ਼ਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵਿੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉੱਭਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਤਰਾ ਅਰੰਭੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ, ਉਹ ਜਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਸਾਕਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਫ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਕੀਰਨੇ’ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਜ਼ਬਤੀ ਅਤੇ ਕੈਦ ਸ਼ਰਫ਼ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮੋੜ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕੁਰਬਾਨੀ

*ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: +੯੧੯੮੮੮੮੯-੩੯੮੦੮

ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਫ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੇ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਰਫ਼ ਰਚਨਾਵਲੀ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਨ ਹੈ। ਸ਼ਰਫ਼ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ-ਕੇਵਲ ਹਰ ਸਿੱਖ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੱਦਿਆ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਜਦ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਫ਼ ਵੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁੰਮ ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ। ਸ਼ਰਫ਼ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਅਧੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ਰਫ਼ ਦੇ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਕੁਕਰਮੀ ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ‘ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ’ ਜਾਂ ‘ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ’ ਅਰੰਭ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਖਾਸਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਇਸ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਕਸਦ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਹਾਸਲ ਸੀ। ‘ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ’ ਦਾ ਅਰੰਭ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਿਆਲਕੋਟ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉੱਪਰ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮਹੰਤ ਦੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਪਰ ਸਨ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਭਿਣਕ ਪਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਕੰਬ ਉੱਠਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਕਰਮ ਅਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਕਦਾਚਿਤ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਬੜਾ ਸ਼ਾਤਰ ਦਿਮਾਗ ਸੀ। ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਆਮਦਨ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਇਸ ਆਮਦਨ ਉਪਰ ਹੀ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਹੀ ਹਨੇਰ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਕਾਰਨ ਬੇਹੱਦ ਰੋਸ ਅਤੇ ਰੰਜ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਹੰਤ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪ-ਹੁਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਯਾਦਾ

ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰ ਕੇ ਅਤਿ ਘਿਣਾਉਣਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅਗਊਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮਹੰਤ ਨੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗ਼ੈਰ-ਸਮਾਜੀ ਅਨਸਰਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਕਤਲ-ਓ-ਗ਼ਾਰਤ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ੨੧ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਈ: ਨੂੰ ਜਥੇ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਧਾਰੋਵਾਲੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਮਹੰਤ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਜੋ ਅਜੇ ਸਿਸਕ ਰਹੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਜਥੇਦਾਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਦੂਦ ਅੰਦਰ ਅੱਗ ਨਾਲ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਾਕੇ ਨੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਰੋਸ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਇਕ ਤੂਫ਼ਾਨ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੌਮਲ ਕਵੀ ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉੱਪਰ ਵੀ ਪਿਆ।

ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਸਬੰਧੀ ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ-- ਸ਼ਹੀਦ, ਨਨਕਾਣੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਫ਼ਾਕ ਆਦਿ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਦੀ ਇਕ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਦਰਦ-ਪਹੁੰਚਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਸ਼ਰਫ਼ ਕਿਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹਾਲ ਵੇਖੋ:

ਦਾਸਤਾਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਰੰਗਲਿਆਂ ਦੀ,
ਜਦੋਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ।
ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਆਵੇ ਜਵਾਰਭਾਟਾ,
ਖਾ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋਸ਼ ਉਬਾਲ ਤੁਰਿਆ।

ਅੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਨਿਹੱਥੇ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਪਰ ਕਹਿਰ ਢਾਹੁਣ ਦਾ ਕੁਝ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਲੈ ਕੇ ਸਿਮਰ ਹਰਾਮੀਆਂ ਸਾਮੀਆਂ ਨੂੰ,
ਮਾਰਨ ਜਿਉਂ ਰਸੂਲ ਦੀ ਆਲ ਤੁਰਿਆ।
ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ,
ਕਤਲ ਕਰਨ ਨਚੈਣਾ ਚੰਡਾਲ ਤੁਰਿਆ।
ਮਾਰੇ ਜੰਦਰੇ ਅੰਦਰੇ ਸਿੰਘ ਮਾਰੇ,

ਬਾਸ਼ਕ ਧੌਲ ਦੇ ਦਿਲੋਂ ਭੁਚਾਲ ਤੁਰਿਆ।
 ਧਰਤੀ ਜਲਿਆਂਵਾਲੇ ਦੀ ਕੰਬ ਉੱਠੀ,
 ਧਰੂਹ ਭਗਤ ਵੀ ਹੋ ਕੇ ਬੇਹਾਲ ਤੁਰਿਆ।
 ਧਾਹਾਂ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਸਨ,
 ਆਵੇ ਖਾਲ 'ਚੋਂ ਜਿਵੇਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰਿਆ।

ਸ਼ਰਫ਼ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਮਵਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੱਲ ਵਾਗੂੰ ਯਾਦ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਕਸਦ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਇਕ ਸਾਂਝ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸ਼ਹੀਦ ਉਸ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਛੈਲ ਸਿੰਘ ਕੋਈ ਵਾਂਗ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੇ।
 ਤੋੜ ਜਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੰਜਾਲ ਤੁਰਿਆ।
 ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਵਾਗੂੰ ਮੰਗਣ ਦਾਨ ਕੋਈ,
 ਪਿਆਲਾ ਖੋਪੜੀ ਲਾਹ ਕੰਗਾਲ ਤੁਰਿਆ।
 ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਗੂੰ ਹੋ ਕੇ ਕਈ ਟੁਕੜੇ,
 ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਦੇ ਕੌਲ ਨੂੰ ਪਲ ਤੁਰਿਆ।
 ਕੋਈ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧਰਮ ਦੇ ਦੀਪ ਉੱਤੇ,
 ਆਪਾ ਵਾਂਗ ਪਤੰਗ ਦੇ ਜਲ ਤੁਰਿਆ।
 ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਵੀ ਚੱਲਨਾ ਹਾਂ,
 ਜਿਵੇਂ ਲਛਮਣ ਸੀ ਰਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ।

ਨਨਕਾਣੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਦੀ ਇਸ ਸਾਕੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤਾਏ ਕਹਿਰ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਬਾਹਰੋਂ ਮਾਰ ਪਾਪੀ ਤਾਲੇ।
 ਅੰਦਰ ਪਾ ਪਾ ਤੇਲ ਜਾਲੇ।
 ਸਤੇ ਅੰਬਰ ਕੰਬੇ ਨਾਲੇ।
 ਸਭੇ ਧਰਤਾਂ ਡੋਲੀਆਂ।
 ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨ ਮੀਆਂ।
 ਨਰਮ ਤੇ ਮਲੂਕ ਦੇਹੀਆਂ।

ਹਾਏ ਹਾਏ ਫੁੱਲਾਂ ਜੇਹੀਆਂ।

ਭੱਠੇ ਪਾ ਕੇ ਰੋਲੀਆਂ।

ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲੇ ਤਕੜ ਲਾਏ।

ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਵੱਟੇ ਪਾਏ।

ਜਾਨ ਵਾਲੀ ਜਿਨਸ ਲਿਆਏ।

ਧਾਰਨਾ ਸਨ ਤੋਲੀਆਂ।

ਸ਼ਰਫ਼ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਵੀ ਕਰਬਾਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਫ਼ ਦੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲਦੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ। ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰਸੀਆਂ, ਸਿੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਗਮਾਂ ਸਮੇਂ ਇਨਾਮੀ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵੀ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮਗਰੋਂ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਇਕ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਾਰਦਾ ਹੋਇਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਨਨਕਾਣੇ ਵਿਚ ਆ ਵੇਖੀਂ

ਸੋਲ੍ਹੇ ਨੂਰ ਦੇ ਨਿਕਲਦੇ 'ਨਾਰ ਵਿੱਚੋਂ।

ਜਿਗਰ ਕਾਲਜੇ ਫੂਕਦੀ ਘੁਕਦੀ ਏ,

ਨਿਕਲੀ ਕੂਕ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਤਾਰ ਵਿੱਚੋਂ।

ਇਹ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਸੀ 'ਤੇ ਫੁੱਲ ਬਰਸਣ,

ਜਿਹੜੇ ਪੰਥ ਉਤੋਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਗਏ ਨੇ।

ਨੈਂ ਲੰਘ ਗਏ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੀ।

ਸਾਨੂੰ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਸ਼ਰਫ਼ ਖਲਾਰ ਗਏ ਨੇ।

ਇੰਝ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵਾਪਰੇ ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਫ਼ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰੁਦਨ ਜਾਂ ਵਿਰਲਾਪ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਅਕੀਦਤ ਜਾਂ ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਲਹਿਰ ਵਰਤਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫਰਤ ਹੈ। ਜ਼ਾਬਰ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਪ੍ਰਤੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਪਰ ਸਾਬਰ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਲਈ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹੈ।

ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਸੂਤਰਧਾਰ ਬਣਿਆ ਸਾਕਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ

—ਡਾ. ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ*

ਸਮਕਾਲੀ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ “ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ, ੨੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਈ: ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ੭ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਖੂਨੀ ਸਾਕਾ ਹੋਇਆ। ਮਿਸਟਰ ਕਰੀ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਲਾਗੇ ਹੀ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਅਪੜੀ, ਉਹ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਉੱਥੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕਈ ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਰੇ ਗਏ (ਜੋ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਸਾੜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਫੌਜ ਭੇਜਣ ਲਈ ਤਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤਾਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਥੇ ਠਹਿਰੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਗੁਜਰ ਜਾਣ ਅਤੇ ੧੦੦ ਗੋਰੇ ਤੇ ੧੦੦ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਦਸਤਾ ਭੇਜਿਆ ਜਾਏ। ਰਾਤ ਦੇ ੮ ਵਜੇ ਇਕ ਫੌਜੀ ਟਰੇਨ ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿ. ਕਿੰਗ, ਡਿਪਟੀ ਇੰਸ. ਜਨਰਲ ਪੁਲੀਸ ਸੰਟਰਲ ਰੇਂਜ ਮਿਸਟਰ ਮਰਸਰ ਦੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਮਾਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਨ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਹੰਤ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਗੇ। ਮਿਸਟਰ ਕਰੇ ਕੋਲ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਤਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਫੜਦੇ, ਪਰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਫੌਜ ਪਹੁੰਚੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਹੰਤ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਚੇਲਿਆਂ ਤੇ ਲੱਗਭਗ ੨੬ ਪਠਾਨ ਚੌਕੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਛੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਫ਼ਦ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ, ਐਡੀਟਰ ਲਾਇਲ ਗਜ਼ਟ, ਸਕੱਤਰ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦੇਣ ਲਈ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਨੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ

*ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰੂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਕਾਲਜ ਆਫ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਬਠਿੰਡਾ)
ਮੋ: +੯੧੯੪੬੩੮-੬੧੩੧੬

ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ੧੪੪ ਦਫਾ ਜ਼ਾਬਤਾ ਫੌਜਦਾਰੀ ਹੇਠ ਸਰਕਾਰੀ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ”

ਇਕ ਭਿਅੰਕਰ ਖੂਨੀ ਕਾਂਡ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਾਕਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮਹੰਤਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸਾਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਉਪਰੰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਲਚਲ ਹੋਈ। ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਾਕੇ ਉਪਰੰਤ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆ ਗਈ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਪੱਖ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿਤਾ। ਬਿਨਾ ਸ਼ੱਕ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਤਕੜਾ ਬਲ ਬਖਸ਼ਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਬਣਾਏ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਾਮਲ ਮਦ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੱਤਭੇਦ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਅਮਲ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ 'ਚ ਮਹੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਤਕਰਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ੯ ਮਈ, ੧੯੨੧ ਈ: ਨੂੰ ਸਾਕਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਮਾਰਚ ੧੯੨੧ ਈ: ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਸ਼ੌਕਤ ਅਲੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੇ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਕੇ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਕਰਨ ਪ੍ਰਥਾਇ ਇਕ ਘੰਟਾ ਤਕਰੀਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਨੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ।

ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਮਾ. ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਰ

ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤਾਈਂਦ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਆਗੂਆਂ ਸ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਥੇ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੇ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਮਤੇ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਗੂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਮੁਨਾਸਿਬ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ (ਅਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ) ਤੋਂ ਵੀ ਅਲਹਿਦਾ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ੨੦ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੨੦ ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕਿ ‘ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਚਾਹੀਏ’ ਨੂੰ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਗੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ‘ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਮਹੰਤ ਕਾਨੂੰਨਨ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ‘ਤੇ ਨਾ ਖਲੋਤੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਫੈਸਲੇ ਸਾਡੇ ਬਰਖਿਲਾਫ਼ ਹੋਣਗੇ।

ਕਿੰਤੂ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਝਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਰਾਜਸੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਥੇ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਸਮੇਤ ਕਈ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾਏ ਗਏ। ਸ. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ, ਮਾ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਆਦਿ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤਰਫ਼ੋਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੋਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਧਾਰਮਿਕ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਉਭਰੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਧਿਆ।

ਸਾਕਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਧਾਰੋਵਾਲੀ

—ਬੀਬੀ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ*

ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਕੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਉਦਾਸੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕਰ ਮੁਕਤ ਜਾਗੀਰਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲਾਸਤਾ ਤੇ ਚਰਿਤਰਹੀਣਤਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਹੱਥੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਵਰਗੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਧਾਰੋਵਾਲੀ ਵੀ ਇਕ ਸਨ।

ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ੧੬ ਭਾਦੋਂ ੧੮੮੫ ਈ: ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਧਾਰੋਵਾਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਈ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰ ਕੌਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਭਰਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਭੈਣ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਲਛਮਣ ਕੌਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਸਦਕਾ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਵਿਚ ਛੇ ਮੁਰੱਬੇ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲੀ। ਉਹ ੧੮੯੨ ਈ: ਨੂੰ ਧਾਰੋਵਾਲੀ ਚੱਕ ਨੰ:੩੩ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੰਤ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ

*ਸ਼ੀਨੀਅਰ ਖੋਜ ਵਿਦਿਆਰਥਣ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: +੯੧੯੬੪੬੭-੮੫੯੯੮

ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ। ਉਹ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਏਨੇ ਨਿਡਰ ਸਨ ਕਿ ਸੱਪ, ਭੁੰਡ ਅਤੇ ਚੂਹੇ ਆਦਿ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਉਹ ਧੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਧੀ ਦਾ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਰੋਆ ਤੇ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਦੋ ਮਣ ਪੈਂਤੀ ਸੇਰ ਤੇ ਕੱਦ ਪੂਰਾ ਛੇ ਫੁੱਟ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਤਕੜਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਵੀ ਚੰਗੀ ਸੀ।

ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਭਾਈ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ੧੯੦੧ ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ੧੯੦੭ ਈ: ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਲੜਕੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੜਕੇ ਦਾ ਨਾਮ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰ ਕੋਈ ਵੀ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਰਤ ਵਜੋਂ ਬਜਾਜੀ ਦਾ ਕੰਮ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਊਠਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਪਾਹ ਖਰੀਦਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਆਮਦਨ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ੧੯੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਿਦਿਆਲਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਦੋ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਲਗਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਦਾ ਚਾਰਜ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਮਿਡਲ ਤਕ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਇਕ ਤੰਗੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਗਹਿਣੇ ਧਰਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਭੁਝੰਗਣ ਯਤੀਮਖਾਨਾ ਖੋਲਿਆ। ਅਖੌਤੀ ਅਛੂਤ ਬੀਬੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾ ਮੁਰੱਬਾ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਧਰਨੀ ਪਈ। ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਰਨ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵੀ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ੫ ਮਾਰਚ ੧੯੧੮ ਈ: ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਾਵਤ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੌਥੀ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵੀ ਕਰਵਾਈ। ਨਵੰਬਰ ੧੯੨੦ ਈ: ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ

ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ੧੯੨੦ ਈ: ਵਿਚ ਸਾਵਣ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬੀਬੀਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਜਾਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ।

੨੬ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹੰਤਾਂ ਹੱਥੋਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ੪,੫ ਅਤੇ ੬ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ, ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਧਾਰੋਵਾਲੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਝੱਬਰ ਦੀ ਲਗਾਈ। ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਖਲੋ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸਮੇਂ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ੧੪ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦ ੫ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਇਕੱਠਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸੱਦ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੇ ੪੦੦ ਦੇ ਕਰੀਬ ਭਾੜੇ ਦੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਲਾਠੀਆਂ, ਛਵੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਿਸਤੌਲ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਖਰੀਦ ਲਈਆਂ।

ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਨੇ ੧੯-੨੦ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਛਪਵਾਏ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ੧੯ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਚੱਲ ਕੇ ੨੦ ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਥਕ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹੰਤ ਲਾਹੌਰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਣਗੇ। ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਹੰਤ ਨੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਦੀਆਂ ਕਾਤਲਾਨਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ੪ ਮਾਰਚ, ੧੯੨੧

ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ੧੯ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਈ: ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਇਹ ਜਥਾ ੨੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਈ: ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਮੀਲ ਦੂਰ ਇਕ ਥਾਂ ਉੱਪਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਣ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਜਥੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਵੇਰੇ ੬ ਵਜੇ ਦੀ ਕਰੀਬ ਆਪਣਾ ਜਥਾ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਮਹੰਤ ਦੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਪਰ ਗੋਲੀਆਂ, ਛਵੀਆਂ ਅਤੇ ਗੰਡਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਤਾਬਿਆ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਉੱਪਰ ਵੀ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਗੋਲੀਆਂ ਵੱਜਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਤਾਬਿਆ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਉੱਪਰ ਵੀ ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਲਹੂ ਲੁਹਾਨ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਤਸੀਹੇ ਦਿੰਦਿਆਂ ਛਵੀ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿਰ ਪੌਣ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਜੰਡ ਦੇ ਰੁੱਖ ਥੱਲੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਈ: ਨੂੰ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਹੱਥੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ :

੧. ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ੧੯੬੨.
੨. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਗੁਰ ਰਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, ੨੦੦੫.
੩. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ' ਝੁਬਾਲੀਆ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੀਵਨ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੨੦੦੬.
੪. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ, ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਝੱਬਰ, (ਸੰਪਾ.), ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ੧੯੬੭.
੫. ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਖਾਲਸਾ ਬੁਦਰਜ਼, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੮੩.
੬. ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, (ਅਨੁ.) ਡਾ. ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ, ੨੦੦੯, ਸਫਾ-੨੧.

ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਾ: ਸ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ

—ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ*

ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸੁਰਸਿੰਘ ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਆਰੀਆ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਬੂੰਦ ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਾ ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਈ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ (ਢਿੱਲੋਂ) ਦੇ ਘਰ ੧੮੯੦ ਈ: ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਤਹਿਸੀਲ ਪੱਟੀ (ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਸੂਰ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਮੁੱਢਲੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਬਾਬਾ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਛੋਕੜ ਵੱਲ ਪੰਛੀ ਝਾਤ ਪਾਉਣੀ ਆਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਹਰ ਕਾਰਜ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰਾਜ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ, ਕੁਦਰਤੀ ਦੌਲਤ ਦੇ ਅਮੁੱਕ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਬਲਕਿ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਦੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਕੰਗਾਲੀ ਵੱਲ ਧੱਕੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਦੀ ਦੇਸੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਵੀਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਵਲੈਤ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੇਚਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਸਲਿਨ ੧੯੧੩ ਈ: ਵਿਚ ੯੦ ਲੱਖ ਪੌਂਡ ਕਪਾਹ ਬਰਤਾਨੀਆ ਲਿਜਾਈ ਗਈ। ੧੯੧੪ ਈ: ਵਿਚ ੯੬੩੦ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸੇ ਸਾਲ ਅੱਠ ਲੱਖ ਪੌਂਡ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਪਾਹ, ਪਟਸਨ, ਅਨਾਜ ਢੋਇਆ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਵਪਾਰੀ ਹੇਰਾਫੇਰੀਆਂ, ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਿਰਾਏ, ਬੈਂਕ ਫੀਸਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹਰ ਸਾਲ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਿਆ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

*ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ: ਇੱਬਣ ਕਲਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੋ: +੯੧੯੭੮੦੬-੩੫੧੯੭

੧੮੫੦ ਈ: ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਚਾਈ ਲੁੱਟ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੰਗਾਲੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾੜਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਧੜੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਅਤਿ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਦੌਰ ਆ ਗਿਆ।

ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਧੱਕਦੇ ਧੱਕੀਂਦੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦਿਆਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਦਿਹਾੜੀ ਚੰਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਪਿੰਡ ਸੁਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਢਿੱਲੋਂ) ਪਹਿਲਾ ਭਾਰਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ੧੮੯੬ ਈ: ਵਿਚ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

ਰ.ਕ. ਦਾਸ ਦੀ ਬਰਲਿਨ ਤੋਂ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ, 'ਸ਼ਾਂਤ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨੀ' ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹਿੰਦੀ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਉਤਰਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸੁਰ ਸਿੰਘ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ (ਹੁਣ ਤਰਨ ਤਾਰਨ) ਦਾ ਸੀ। ੧੯੦੦ ਈ: ਤਕ ਇਹ ਦੋ ਵਾਰੀ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ, ਬੰਦੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਆਇਆ ਤੇ ੧੯੦੪ ਈ: ਤਕ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਲੋਕ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਕੱਟ ਕੇ ਲਾਇਨਾਂ ਵਿਛਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਤਨ-ਦੇਹੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਤੇ ੧੯੧੧ ਈ: ਤਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਖਾਤਰ ਪਿੰਡ ਸੁਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਭਾਈ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਤੁਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਈ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾਦੇ ਪਾਸੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਜੀਵਨ ਸਤਰ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੀ, ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਸਨ। ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਾਨਫਰਾਂਸਿਸਕੋ, ਦੂਜੀ ਔਰੇਗਨ ਤੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿਚਾਲੇ ਔਰੇਗਨ ਸੇਂਟ ਜਾਨ, ਪੋਰਟ ਲੈਂਡ, ਸੀਅਟਲ ਅਸਟੋਰੀਆ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ, ਵੈਨਕੂਵਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਜਿੱਥੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕੀਂ ਰਹਿੰਦੇ

ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ. ਜੀ. ਡੀ. ਕੁਮਾਰ, ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀਲਾਟ, ਬਾਬਾ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਦਦੇਹਰ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ, ਭਾਈ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਠੱਠਗੜ, ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਘੋਲ ‘ਗ਼ਦਰ’ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ‘ਗ਼ਦਰ ਆਸ਼ਰਮ’ ਅਤੇ ‘ਗ਼ਦਰ ਗ੍ਰੰਥ’ ਪਰਚਾ ਕੱਢਣਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ਼ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾਏ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਲੜੀ ਜਾਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਗਾਲੀ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ।

ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ੧੯੧੪ ਈ: ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ, ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਚੋਣਵੇਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਤੋਸ਼ਾਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਆ ਗਏ।

ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ੨੩ਵੇਂ ਰਸਾਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਭਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਮਦਨ ਸਿੰਘ ਗਾਗਾ, ਸ. ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਸਾਂਘਣਾ, ਸ. ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਚੂਸਲੇਵਤ ਆਦਿ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਜੋੜੇ ਤਾਂ ਕਿ ਫੌਜੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਭਾਈ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਸੁਰਸਿੰਘ ਕੀਤੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ੨੩ ਨੰਬਰ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਫੌਜੀ ਵੀ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸੂਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਝੋਲੀ ਚੁੱਕ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਝੱਟ ਡੀ. ਸੀ. ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਜਾ ਦੱਸਿਆ। ਡੀ. ਸੀ. ਨੇ ਵੱਡੀ ਗਾਰਦ ਗਸ਼ਤ ’ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਾਰੇ ਗ਼ਦਰੀ ਬਚ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਝਾੜ ਸਾਹਿਬ (ਤਹਿਸੀਲ ਪੱਟੀ) ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੈਰੋਂ ਦੇ ਥੇਹ ’ਤੇ ਜਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਵਾਰ ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਫੰਡ ਲਈ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਡਾਕੇ ਵੀ ਮਾਰਨੇ ਪਏ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਾ ਵੀ ਲਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਬੰਬ ਵੀ ਬਣਾਉਣੇ ਪਏ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਬੰਬ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਵੀ ਗੁਆਉਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹ ‘ਟੁੰਡੀਲਾਟ’ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਜਿਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੇ ਜਹਾਦ ਛੇੜਿਆ ਸੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ

ਸਮੇਂ ਕੰਗਾਲੀ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੀ ਪੇਂਡੂ ਜਨਤਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਗਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਮੁਖਬਰ ਹੀ ਮਾਰ ਗਏ।

੨ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੧੫ ਈ: ਦੀ ਰਾਤ ਚੱਬੇ ਪਿੰਡ ਮਾਰਿਆ ਡਾਕਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਵਿਗਾੜਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਡਾਕੇ ਵਿਚ ਫੜੇ ਗਏ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਡਾਕਾ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡੀ. ਸੀ ਨੇ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਲਿਆਕਤ ਅਲੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਉਹ ਬੰਦੇ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਉ, ਜੋ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਭੇਤ ਦੱਸ ਸਕਣ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਦੇ ਕੇ ਬਰਾੜ ਦੇ ਜੈਲਦਾਰ ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਤੁੱਪ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੰਢ ਲਿਆ ਜੋ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਆਇਆ ਸੀ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ ਮੀਰਾ ਕੋਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਫੜੇ-ਫੜਾਈ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀਲਾਟ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਅਜ਼ਾਦ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਜਾਈਏ। ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਠੰਡਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹ ਮੁੜ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਤਿੰਨੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉੱਥੋਂ ਸ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਲੈ ਕੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਲਾਗੇ ਮਿਚਨੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਕਾਬਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਗਏ ਤਿੰਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਜੇ ਕਾਬਲ ਸਰਕਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਨਾਹ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਹ ਉੱਥੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜ ਪਏ। ਉੱਥੋਂ ੨ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਰਗੋਧੇ ਦੀ ਬਾਰ ਚੱਕ ਨੰਬਰ ੫ ਵਿਚ ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੈਨਸ਼ਨਰੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਆ ਗਏ। ਇਸ ਨੇ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਝੱਟ-ਪਟ ਚੌਂਕੀ ਇਨਚਾਰਜ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਰਸਾਲਦਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡੀਵਿੰਡ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਤਰਨਤਾਰਨ) ਵੱਡਾ ਗ਼ਦਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਡੀ.ਸੀ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਕੇ ਵੱਡੀ ਫੋਰਸ ਲੈ ਕੇ ਆ ਧਮਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਆਇਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਕਾਨ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਤਿੰਨੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਜ਼ੋਬ ਵਿਚ 'ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ' ਕੱਢ ਕੇ ਉਦਾਲੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੰਡੀਵਿੰਡੀਏ ਗ਼ਦਾਰ ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ਼ਦਰੀ ਫੜੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਲਾਹੌਰ

ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਵਿਚ ੮੨ ਬੰਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ੧੫ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ੮੨ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ੨੪ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

੧੫ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੧੫ ਈ: ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲ ਕੋਟ, ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ਗਿਲਵਾਲੀ, ਸ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਗਣੇਸ਼ ਪਿੰਗਲੇ, ਭਾਈ ਸੁਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਗਿਲਵਾਲੀ ਸਤ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਰੇ Struggle For Free Hindustan, Ghadr directory edited by Bhai Nahar Singh M.A., Bhai Kirpal Singh (Baba Virsa Singh Gobind sadan, Godaipur Mehrauli, New Delhi 1996) ਵਿਚ ਇੰਦਰਾਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

(147.449) Jagat Singh alias jai Singh Son of Arur Singh Jat of Sur Singh, Police Station Khalsa, Lahore, reported by the Canadian authorities to be seditious and belived to have murdered harnam Singh, a loyalist in vancouver took part in dacoities in Ludhiana and Amritsar, Two of Which were attended with murder, helped in the manufacture of bombs endeavoured to seduce at sargodha, was convicted by the Lahore tribunal Sentenced to death and forfeiture of property. He has been hanged.

ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਸਿੰਘ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਜਗ ਜਾਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਜ਼ਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਘਰ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਜ਼ਾਇਦਾਦ ਜਬਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ੧੬ ਮਈ, ੧੯੧੬ ਈ: ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਗ਼ਦਰੀ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਪੱਕਾ ਬਜ਼ਾਰ) ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਐਡਵੋਕੇਟ ਮਲਕੀਅਤ ਸਿੰਘ (ਵੜੈਚ) ਨੇ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ‘ਬਲੱਡ ਰਿਲੇਸ਼ਨ’ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ। ਸੋਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜੁਆਨੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਚਿਣਗ ਲੈ ਕੇ ਫਾਂਸੀਆਂ ’ਤੇ ਚੜ ਗਏ। ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ, ਭਤੀਜੇ, ਪਰਵਾਰ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕੁਰਕੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਗਰੀਬੀਆਂ ਝੱਲ ਰਹੇ ਹਨ।

ਭਗਉਤੁ ਜਾਂ ਭਗਉਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ

—ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ*

ਤਰ ਤਾਰਿ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰਿ ਮਾਨੀਐ ਰੇ ਜੈਸੇ ਕਾਗਰਾ ਕਰਤ ਬੀਚਾਰੀ॥

ਭਗਤਿ ਭਾਗਉਤੁ ਲਿਖੀਐ ਤਿਹ ਉਪਰੇ ਪੂਜੀਐ ਕਰਿ ਨਮਸਕਾਰੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੯੩)

ਪੰਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਭਸੋੜ ਵੱਲੋਂ ਭਗੋਤੀ/ਭਗਉਤੀ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਗਲਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕੇ ਦਾ ਤੱਕਲਾ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਗੁੰਮਰਾਹੀਆਂ ਵੱਲੋਂ “ਪ੍ਰਿਥਮ ਭਗਉਤੀ ਸਿਮਰ ਕੈ” ਪੰਥਕ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ 'ਚੋਂ ‘ਭਗਉਤੀ’ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਗਾੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਸਮ ਅਰਥ ਕੋਸ਼’ ਤੋਂ ਅਰਥ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ੧੭੦ ਸਮ ਅਰਥੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ-- ੧੯, ਅਕਾਲ, ਸਾਈਂ, ਖੁਦਾ, ਗੋਪਾਲ, ਜਗਜੀਵਨ, ਜਗਨਾਥ, ਨਰਾਇਣ, ਨਿਰੰਕਾਰ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਬੀਨਲ, ਰਮਈਆ, ਮਉਲਾ, ਮਧਸੂਦਨ ਆਦਿ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਭਗਉਤ, ਭਗਉਤੀ, ਭਗਵਤ, ਭਾਗਉਤੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਵਿਚ ੬ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇ:- “ਭਗਉਤੀ ੧. ਭਗਵਤ-ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ, ੨. ਭਗਵਤ ਦੀ, ੩. ਭਗਵਤੀ, ੪. ਖੜਗ, ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ, ਤਲਵਾਰ, ੫. ਮਹਾਂਕਾਲ (ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ) ੬. ਇਕ ਛੰਦ।”

‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼’ (ਕ੍ਰਿਤ ਗਿ: ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ) ਵਿਚ ‘ਭਗਉਤੀ’ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਰਥ ਹਨ ‘ਭਗਉਤੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਗਵਤੀ) ਪੂਜਾ ਯੋਗ, ਆਦਰਯੋਗ, ਭਗਵਾਨ, ੨. ਇਕ ਪੰਥ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਵੈਸ਼ਨਵ ਜੋ ਭਗਵਤ ਪਰਾਇਣ ਹੋਵੇ, ੩. (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਕਤਰੀ) ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਜਾਂ ਭਕਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਗਵਤ= ਰੱਬ) ਭਗਵੰਤ, ਪਰਮਾਤਮਾ।

‘ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ’ ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਿਸਤਾਰ ਵੀ ਹੈ, “ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਗਉਤੀ ਸ਼ਬਦ-- ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਭਗਤ, ਭਗਵਤ ਦੀ, ਭਗਵਤੀ, ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ (ਖੜਗ), ਸੰਘਾਰ ਕਰਤਾ, ਮਹਾਂਕਾਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਮ ਭਗੋਤੀ ਸਿਮਰ ਕੈ ਸਬੰਧੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ‘ਭਗੋਤੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ’ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਮਹਲਾ ਤੀਜਾ ਅਤੇ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ ਸਿਰਲੇਖ

*ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: +੯੧੯੮੧੫੯-੮੫੫੫੯

ਹੇਠ ‘ਭਗਉਤੀ’ ਸ਼ਬਦ ‘ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਉਪਸ਼ਕ’ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਭਗਉਤੀ) ਤੋਂ ਹੈ:

- ਸੋ ਭਗਉਤੀ ਜੋ ਭਗਵੰਤੈ ਜਾਣੈ॥ (ਪੰਨਾ ੮੮)
- ਅੰਤਰਿ ਕਪਟੁ ਭਗਉਤੀ ਕਹਾਏ॥ (ਪੰਨਾ ੮੮)
- ਐਸਾ ਭਗਉਤੀ ਉਤਮੁ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੮੮)
- ਭਗਉਤੀ ਭਗਵੰਤ ਭਗਤਿ ਕਾ ਰੰਗੁ॥ (ਪੰਨਾ ੨੭੪)
- ਨਾਨਕ ਐਸਾ ਭਗਉਤੀ ਭਗਵੰਤ ਕਉ ਪਾਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੨੭੪)
- ਤਿਸੁ ਭਗਉਤੀ ਕੀ ਮਤਿ ਉਤਮੁ ਹੋਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੨੭੪)
- ਕੋਈ ਕਹਤਉ ਅਨੰਨਿ ਭਗਉਤੀ॥ (ਪੰਨਾ ੯੧੨)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਲੇਰੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਭਗਉਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ‘ਭਗਵਾਨ’ ਹਨ:

ਇਤੁ ਸੰਜਮਿ ਪ੍ਰਭੁ ਕਿਨ ਹੀ ਨ ਪਾਇਆ॥

ਭਗਉਤੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਮਨੁ ਮੋਹਿਆ ਮਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੪੮)

ਇੱਥੇ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਗਉਤੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ਨੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਚਿਹਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ‘ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ’ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਾਵ ਅਰਥ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਥਾਇ ਹੀ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਜੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੰਥਕ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਇੱਥੋਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, “ੴ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹ॥ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ॥ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕੀ॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦॥ ਪ੍ਰਿਥਮ ਭਗਉਤੀ ਸਿਮਰਕੈ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਲਈਂ ਧਿਆਇ॥ . . . ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿਮਰੀਐ ਘਰ ਨਉਨਿਧਿ ਆਵੈ ਧਾਇ॥ ਸਭ ਥਾਈਂ ਹੋਇ ਸਹਾਇ॥”

ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਪਉੜੀ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੧੯ ਉੱਪਰ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਭਗਉਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੇ ਛੁੱਟ ਨੋਟ ਵਿਚ ‘ਮਹਾਂਕਾਲ’ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਗਉਤੀ ਦਾ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:

- ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ॥ (ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੧੨੭)
- ਅਥ ਪਰਸਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ਕਥਨੰ॥ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੬੯)
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ॥ ਅਥ ਬ੍ਰਹਮ ਅਵਤਾਰ ਕਥਨੰ॥ (ਪੰਨਾ ੧੭੨)
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ॥ ਅਥ ਗਉਰ ਬਧਰ ਕਥਨੰ॥ (ਪੰਨਾ ੧੭੫)
- ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ॥ ਚੌਪਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੭੯, ੧੮੧, ੧੮੨)
- ਅਥ ਮਨੁ ਰਾਜਾ ਅਵਤਾਰ ਕਥਨੰ॥ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੮੪)
- ਅਥ ਸੂਰਜ ਅਵਤਾਰ ਕਥਨੰ॥ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੮੫)

—ਅਥ ਚੰਦ ਅਵਤਾਰ ਕਥਨ॥ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੮੭)

—ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਪੁਰਾਣ ਲਿਖਅਤੇ॥ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦॥

(ਪੰਨਾ ੭੧੭)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਥੇ ਭਗਉਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਮਹਾਂਕਾਲ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਪਰਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ‘ਲਈ ਭਗਉਤੀ ਦੁਰਗਾਸ਼ਾਹ’ ਇੱਥੇ ਭਗਉਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਕਿਰਪਾਨ ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ੨੫ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕਿਰਪਾਨ ਲਈ ‘ਭਗਉਤੀ’ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

ਨਾਉ ਭਗਉਤੀ ਲੋਹੁ ਘੜਾਇਆ।

ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ‘ਹਰਿ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ੪੪ ਅਰਥ ਹਨ। ਹਰਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹਰੀ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਹਰਿ ਦਾ ਅਰਥ ਡੱਡੂ, ਪਾਣੀ, ਪਹਾੜ, ਸੱਪ ਆਦਿ ਵੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਭਗਉਤੀ’ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਜੋ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹਥਲੇ ਲੇਖ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੈ:-

ਹੇ ਭਾਈ! ਤਰ ਤਾਰਿ (ਤਾੜੀ ਦੇ ਰੁੱਖ) ਅਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ (ਕਾਸਰਾ) ਬਾਰੇ ਲੋਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ (ਭਗਤ ਭਗਉਤ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਵ ਤਾੜੀ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਭਗਉਤੀ ਤੋਂ ਅਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ੮ਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ੯ਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ‘ਭਗਉਤੀ’ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਧਰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ੭ਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ੧੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਤਕ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਗਉਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਦਲ ਗਿਆ?

ਤੱਤਸਾਰ ਵਜੋਂ ਜਦ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੇ ‘ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ’ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ‘ਭਗਉਤੀ’ ਸ਼ਬਦ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਕਿੰਤੂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਅਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਰਚਿਤ ਪਉੜੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਥ ਨੇ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ‘ਭਗਉਤੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਹੀ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਨੂੰ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸਮਝਣ, ਸਮਝਾਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤਾਂਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ “ਪ੍ਰਿਥਮ ਭਗਉਤੀ ਸਿਮਰ ਕੈ” ਵਾਲੀ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਜਾਂ ਵਿਗਾੜਨ ਦੀ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਾ ਕਰੇ। ■

ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਧੀਆਂ ਵੀ ਪਿਆਰੀਆਂ

-ਸ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ*

ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮੱਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੇ।
ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਧੀਆਂ ਵੀ ਪਿਆਰੀਆਂ ਨੇ।

ਕਲਪਨਾ ਚਾਵਲਾ ਨੇ ਵੀ ਨਾਂ ਚਮਕਾਇਆ ਹੈ।
ਜਿਨ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੁਲਾੜ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ ਹੈ।
ਬਹਿ ਰਾਕਟ ਵਿਚ ਲਾਈਆਂ ਅਰਸ਼ ਉਡਾਰੀਆਂ ਨੇ।
ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਧੀਆਂ ਵੀ ਪਿਆਰੀਆਂ ਨੇ।

ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਜੋ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕੁੜੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ?
ਸਰਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਜਾਣੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਡਰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ।
ਵੈਰੀ ਖਾਤਰ ਤਿੱਖੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਕਟਾਰੀਆਂ ਨੇ।
ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਧੀਆਂ ਵੀ ਪਿਆਰੀਆਂ ਨੇ।

ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਜਦੋਂ ਨਤੀਜੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।
ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕੀਂ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਉਂਗਲਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ।
ਪਹਿਲੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਕੋਲੇ ਸਾਰੀਆਂ ਨੇ।
ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਧੀਆਂ ਵੀ ਪਿਆਰੀਆਂ ਨੇ।

ਏਦਾਂ ਧੀ ਜੇ ਹਰ ਥਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਏਗੀ।
ਤੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਘਰ ਕੌਣ ਵਸਾਏਗੀ।
ਸਾਡੇ ਗੁਰੂਆਂ ਪੀਰਾਂ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ।
ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਧੀਆਂ ਵੀ ਪਿਆਰੀਆਂ ਨੇ।

ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ

- ਸ੍ਰੀ. ਆਰ. ਐਲ. ਸਭਰਵਾਲ*

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕਾ ਪੰਥ ਮੈਂਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੇਖਾ,
ਮਰ ਕੇ ਜੀਨੇ ਕਾ ਨਯਾ ਫਲਸਫਾ ਦੇਖਾ।
ਸਰ ਕਟਾ ਪਹਿਲੇ ਤੂ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੂੰਗਾ,
ਦੁਨੀਆ ਮੇਂ ਅਨੋਖਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕਾ ਫੈਸਲਾ ਦੇਖਾ।
ਪਾਂਚ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਰ ਕਟਾਨੇ ਕੇ ਲੀਏ,
ਮੌਤ ਵਹਾਂ ਮਰ ਗਈ ਯੇਹ ਹਾਦਸਾ ਦੇਖਾ।
ਸਰ ਹਥੇਲੀ ਪਰ ਲੀਏ ਪਾਂਚ ਪਿਆਰੇ ਆ ਗਏ,
ਹਸਤੀ ਕੇ ਮਿਟਾ ਦੇਨੇ ਕਾ ਮੈਂਨੇ ਹੌਂਸਲਾ ਦੇਖਾ।

ਵੇ ਜਿਸ ਨੇ ਪੀ ਲੀਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ,
ਮੌਤ ਕਾ ਨਾ ਡਰ ਰਹਾ ਵੇਹ ਖਾਲਸਾ ਦੇਖਾ।
ਚਿੜੀਓਂ ਨੇ ਚੌਂਚ ਭਰ ਪੀ ਲੀਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤ,
ਉਨ੍ਹੋਂ ਨੇ 'ਬਾਜ਼' ਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਆ ਯੇ ਮੌਜਜ਼ਾਂ ਦੇਖਾ।
ਵੇਹ ਦੇਖਾ ਜੋ ਨਾ ਦੇਖਾ ਥਾ ਕਭੀ ਭੀ ਦਾਸਤਾਨੋਂ ਮੇਂ,
ਗੁਰੂ ਖੁਦ ਬਨ ਗਿਆ ਚੇਲਾ, ਯੇਹ ਮੈਂਨੇ ਸਿਲਸਿਲਾ ਦੇਖਾ।

ਮਾਂ, ਬਾਪ, ਬੇਟੇ ਸਾਥ ਕੇ ਸਾਥੀ ਬਿਛੜ ਗਏ,
ਬਦਬਖਤ ਸਰਸਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਾ ਕਿਉਂ ਬਿਛੜਨਾ ਦੇਖਾ।
ਜੰਗ ਮੇਂ ਦੋ ਕਟ ਮਰੇ ਦੋ ਚਿਨ ਦੀਏ ਦੀਵਾਰ ਮੇਂ।
ਬੱਚੇਂ ਕਾ ਯੇ ਦਰਦਨਾਕ ਹਾਦਸਾ ਦੇਖਾ।
ਏਕ ਭੀ ਆਂਸੂ ਗਿਰਾ ਨਾ ਉਸ ਪਿਤਾ ਕੀ ਆਂਖ ਸੇ,
ਯਾ ਖੁਦਾ ਸਬਰ ਕਾ ਯੇਹ ਕੈਸਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਖਾ?

ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ ਰੰਗਰੇਟਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਰ ਉਠਾ ਲਾਇਆ,
ਜੈਤੇ ਕੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਔਰ ਉਸ ਕਾ ਹੌਂਸਲਾ ਦੇਖਾ।

*ਸਾਬਕਾ ਜੁਆਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਲਾਈ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ। ਕੋਠੀ ਨੰਬਰ; ੭੬੧, ੪੩ ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
ਮੋ: +੯੧੯੪੧੭੯-੨੦੭੫੦

ਜਵਾਂ ਮਰਦੀ ਸੁਜਾਇਤ ਅਗਰ ਤੁਮ ਦੇਖਨਾ ਚਾਹੋ,
ਜੈਤੇ ਸਾ ਬਹਾਦਰ ਔਰ ਨਾ ਕੋਈ ਸੂਰਮਾ ਦੇਖਾ।
ਮਜ਼ਹਬ ਕੀ ਖਾਤਿਰ ਹੋ ਗਏ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸ਼ਹੀਦ,
ਚਮਕੌਰ ਮੇਂ ਫਿਰ ਸੇ ਮੈਂਨੇ ਕਰਬਲਾ ਦੇਖਾ।

ਮਰ ਗਏ ਲੇਕਿਨ ਪੰਥ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਗਏ,
ਚਮਕੌਰ ਮੇਂ ਸਿੱਖੇਂ ਦਾ ਯੋਹ ਮਾਰਕਾ ਦੇਖਾ।
ਹਰ ਸਿੱਖ ਕੋ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਸਰਦਾਰ ਬਨਾ ਡਾਲਾ,
ਐਸਾ ਪੀਰ ਨਾ ਮੂਸਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਮੁਸਤਫਾ ਦੇਖਾ।
ਹੂਏ ਹੋਂਗੇ ਔਰ ਹੋਂਗੇ ਦੁਨੀਆ ਮੇਂ ਲੇਕਿਨ,
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੈਸਾ ਨਾ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਦੇਖਾ।

ਗੁ: ਲਕੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋ:ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ) ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਕੀਰ ਸਾਹਿਬ ਪਿੰਡ ਫਤਿਹਚੱਕ (ਤਰਨ ਤਾਰਨ) ਵਿਖੇ ੧ ਤੋਂ ੧੦ ਜੂਨ, ੨੦੧੫ ਤਕ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੧੨੫ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ ਕੱਕਾ ਕੰਡਿਆਲਾ, ਭਾਈ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆਂ, ਭਾਈ ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਸਭਰਾ, ਭਾਈ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਮਿਸ਼ਨਰੀ, ਭਾਈ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਹੈਂਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਕਥਾਵਾਚਕ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸੰਥਿਆ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਸਮਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਸ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਪੱਡਾ), ਪ੍ਰਧਾਨ, ਗੁ: ਲਕੀਰ ਸਾਹਿਬ, ਮੈਨੇਜਰ, ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੰਠ ਅਤੇ ਦਸਤਾਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ, ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ਹੀਦ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰ

-ਸ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ 'ਸਰਦਾਰ ਪੰਛੀ'*

ਜਦ ਸੁਣੇ ਸਿੰਘ ਜੁਝਾਰ ਨੇ ਵੀਰੇ ਦੇ ਸਾਕੇ।
ਉਸ ਚਰਨੀਂ ਜਾ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੀ ਕਿਹਾ ਫਤਿਹ ਬੁਲਾ ਕੇ।
ਮੈਨੂੰ ਦਿਓ ਆਗਿਆ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜੰਗ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ।
ਮੈਂ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਵਾਂ ਆਪਣਾ ਜੋ ਬਣਿਆ ਆ ਕੇ।

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਅਰਜ਼ ਜੁਝਾਰ ਦੀ ਸਤਿਗੁਰ ਫਰਮਾਇਆ।
ਇਹ ਜੰਗ ਹੈ ਹੱਕ ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਨਾ ਮੋਹ ਨਾ ਮਾਇਆ।
ਤੂੰ ਹੱਕ ਸੱਚ ਲਈ ਲੜਨ ਦਾ ਜੋ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ।
ਤੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਦਾ ਸਾਇਆ।

ਪਾਈਆਂ ਸਿੰਘ ਜੁਝਾਰ ਨੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਧਮਾਲਾਂ।
ਪਈਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਘਰੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਤ੍ਰਕਾਲਾਂ।
ਮੌਤ ਵਰ੍ਹਾਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਢਾਲਾਂ।
ਮਿੱਟੀ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ।

ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਸਿੰਘ ਜੁਝਾਰ ਨੇ ਵਾਗ ਪਰਤਾਈ।
ਤੇ ਚਰਨੀਂ ਜਾ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੇ ਫਿਰ ਫਤਿਹ ਬੁਲਾਈ
ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਨੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਉਠਾਈ।
ਇਕ ਪਤਲੀ ਰੰਗਤ ਰੋਹ ਦੀ ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਆਈ।

ਤੇ ਬੋਲੇ ਗੁਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਸਿੰਘ ਜਵਾਨਾ।
ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਵਾਪਸ ਜੰਗ 'ਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਮਰਦਾਨਾ।
ਜੋ ਬਲਦੀ ਸ਼ਮੂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਾ ਦੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ।
ਉਹਨੂੰ ਭੁੰਡ ਆਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਉਹ ਨਹੀਂ ਪਰਵਾਨਾ।

ਬੋਹੜਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸ ਕੇ ਸਿੰਘ ਅਰਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰੀ।
 ਨਾ ਮੈਂ ਡਰਿਆ ਮੌਤ ਤੋਂ ਨਾ ਜਾਨ ਪਿਆਰੀ।
 ਨਾ ਹੀ ਆਇਆ ਨੱਸ ਕੇ ਨਾ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰੀ।
 ਨਾ ਹੀ ਭੁੱਖ ਤੇਹ ਤੋਂ ਵਾਰੀ ਸਰਦਾਰੀ।
 ਆਇਆ ਸਾਂ ਮੈਂ ਵੇਖਣੇ ਤੈਨੂੰ ਬਲਕਾਰੀ।
 ਕਿਤੇ ਪੁੱਤ ਅਜੀਤ ਦੇ ਹਿਜਰ ਦੀ ਖਾ ਸੱਟ ਕਰਾਰੀ।
 ਤੂੰ ਦਸ਼ਰਥ ਵਾਂਗੂ ਛਾਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮਾਰੀ।

ਧੰਨ ਸਿੱਖੀ ਧੰਨ ਸਿੱਖ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰ ਫਰਮਾਇਆ।
 ਉਹ ਮਿੱਠੇ ਫਲ ਹੈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਜੋ ਬੂਟਾ ਲਾਇਆ।
 ਫਿਰ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਥਾਪੜਾ ਜੰਗ ਵੱਲ ਪਰਤਾਇਆ।
 ਜਾ ਤੈਨੂੰ ਜੀਤ ਉਡੀਕਦਾ ਤੇਰਾ ਮਾਂ ਜਾਇਆ।

ਫਿਰ ਮੁੜਿਆ ਜੋਧਾ ਜੰਗ ਨੂੰ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ।
 ਉਸ ਧੂ ਮਿਆਨੋਂ ਖਿੱਚ ਲਈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਹਿ ਕੇ।
 ਉਹਦੇ ਨੇਜ਼ੇ ਜਿਹਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆਂ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਸਹਿਕੇ।
 ਇਕ ਬਿਜਲੀ ਜਿਹੀ ਚਮਕ ਪਈ ਜਦ ਖੰਡੇ ਠਹਿਕੇ।
 ਉਹਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਦੇ ਥੀਂ ਧੜਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰ ਡਿਗਦੇ ਲਹਿ ਕੇ।
 ਜਿਉਂ ਟੁੱਟ ਪਏ ਵੰਗ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਗਜਰੇ ਸੰਗ ਖਹਿ ਕੇ।

ਜੰਗ ਵਿਚ ਸੂਰਾ ਲੜ ਰਿਹਾ ਪਾ ਪਾ ਵਲਾਵੇਂ।
 ਉਹ ਇਉਂ ਪੈਂਤੜਾ ਬਦਲਦਾ ਜਿੰਦਾਂ ਪਰਛਾਵੇਂ।
 ਇਕ ਪੇਚ ਪੱਗ ਦਾ ਆ ਗਿਆ ਉਹਦੀ ਅੱਖਾਂ ਸਾਂਹਵੇਂ।
 ਤੇ ਇਉਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ ਜੱਸ ਦੁਨੀਆ ਗਾਵੇਂ।

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘੇਰਾ

—ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ*

ਬਾਈਧਾਰ ਦਿਆਂ ਰਾਜਿਆਂ
ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਹਿਰ ਗੁਜ਼ਾਰ।
ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਉਹ ਰਾਜੜੇ,
ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਾ ਸਾਰ।
ਵੈਰਾਂ ਦੇ ਭਾਂਬੜੀ ਬਲ ਰਹੇ,
ਜਿਉਂ ਭੱਠ ਬਲਣ ਅੰਗਿਆਰ।
ਵਿਚ ਦੁਜੇ ਦੀ ਚੜਤ ਭੁੱਜਦੇ,
ਹੋ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਿਆਰ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਝਗੜੇ ਹੱਦਾਂ ਬੰਨਿਆਂ,
ਆਉਂਦੇ ਨਵਿਉਂ ਨਵੇਂ ਸੁ ਵਾਰ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਈਰਖਾ ਕੋਈ ਅੱਤ ਨਾ,
ਘੜੇ ਨਫਰਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਸਵਾਰ।
ਇਕ ਹਾਥੀ ਮਣਸਣ ਆਂਵਦੇ,
ਇਕ ਮੰਗਣ ਨੂੰ ਹੋਣ ਤਿਆਰ।
ਅੱਗੋਂ ਦਸਮ ਗੁਰਾਂ ਦੀ ਵਰਜਣਾ,
ਬਹੁਤੀ ਖਾ ਜਾਵਣ ਉਹ ਖਾਰ।
ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਹੀ ਵੇਖਦੇ,
ਉਹ ਤਜ ਕੇ ਜੀਣ ਵਿਚਾਰ।
ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਭੁੱਲ ਵਡੇਰੀਆਂ,
ਰਾਜ ਗੱਦੀਆਂ ਦੇ ਭੁੱਲ ਵਕਾਰ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੈਰਤਾਂ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖੀਆਂ,
ਪਾਸ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ।
ਭੰਗਾਣੀ, ਨਦੌਣ, ਅਨੰਦਪੁਰ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਪਾਇਆ ਭਾਰ।
ਜਦ ਜਿੱਤ ਮਿਲੀ ਨਾ ਕਿਤੇ ਵੀ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਰਾਹ ਦਰਕਾਰ।
ਕੱਲ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾ ਕੀਤੀ ਹਾਲ ਪੁਕਾਰ।
ਵੱਡਾ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖਤਰਾ,
ਗੁਰੂ ਰਿਹਾ ਹੈ ਬਾਂਹ ਉਲਾਰ।
ਸ਼ਕਤੀ ਬੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਆਂਵਦੀ,
ਕਿਹੜਾ ਸਕਦਾ ਜੇ ਡੱਕਾ ਡਾਰ।

ਬਿਨਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ,
ਕੋਈ ਸਕੇ ਨਾ ਬੰਨ ਖਲਿਆਰ।
ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਲਸ਼ਕਰ ਗੁਰੂ ਦੇ,
ਰਹੇ ਨੇ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਫੁੰਕਾਰ।
ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹੁਕਮ ਪਾ ਕੇ,
ਉੱਥੇ ਕੁਮਕਾਂ ਨੂੰ ਆਏ ਕਰਾਰ।
‘ਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਰਹਿੰਦੀ ਸਹਾਰਨਪੁਰੀ
ਲਾਹੌਰ, ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ।
ਬਾਈਧਾਰ ਦਿਆਂ ਈਰਖਾਲੂਆਂ,
ਨਾਲ ਫੜ ਵੀ ਲਈ ਤਲਵਾਰ।
ਘੇਰਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨੂੰ ਘੱਤਿਆ,
ਸਭਨਾਂ ਹੋ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ।
ਅੱਗੋਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬੰਦੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ,
ਸਾਰੇ ਝੱਲਦੀ ਗਈ ਸੀ ਵਾਰ।
ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦੀ,
ਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਸਕੀ ਸਵਾਰ।
ਗੁਰੂ ਯੋਧਿਆਂ ਝਾਲਾਂ ਝੱਲੀਆਂ
ਹਮਲੇ ਹੋ ਗਏ ਬੇਕਾਰ।
ਰਿਹਾ ਕਈ ਸੀ ਮਾਹ ਮੁਹਾਸਰਾ,
ਸਭ ਸੂਬੇ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਲਾਚਾਰ।
ਰਾਜੇ ਵੀ ਸਭ ਪਹਾੜੀਏ,
ਲਾ ਲਾ ਜ਼ੋਰ ਗਏ ਸੀ ਹਾਰ।
ਈਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ,
ਕੱਠੇ ਹੋਏ ਉਹ ਸੱਭ ਮੱਕਾਰ।
ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਬੇੜੀ ਕੁਝ ਦੀ,
ਕਦੀ ਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਪਾਰ।
ਨਾ ਸਮਝ ਗੜ੍ਹੀ ਦੰਭ ਦੀ,
ਨਹੀਂ ਝੱਲਦੀ ਸੱਚ ਵਸਾਰ।
ਨਾ ਜਾਣਨ ਭਾਂਡਾ ਨਫਰਤਾਂ
ਨਾ ਚੁੱਕ ਸਕੇ ਸੱਚ ਸੁੱਚ ਦਾ ਭਾਰ।
ਜਦ ਸੋਚਾਂ ਹੋਣ ਨਾ ਗਹਿਰੀਆਂ,
ਪੈਰ ਧਸਣ ਵਿਚ ਹਾਰ ਦੀ ਗਾਰ।

*ਪੱਤਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ, ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ (ਪੰਜਾਬ) ਮੋ: +੯੧੯੪੧੭੧-੭੫੮੬

ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ

-ਸ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ*

ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰੋ।
 ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰੋ।
 ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਿੱਠੀ।
 ਐਸੀ ਬੋਲੀ ਹੋਰ ਨਾ ਡਿੱਠੀ।
 ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੋ।
 ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ . . .
 ਬੋਲੀ ਹੈ ਏਹ ਸਰਲ ਬੜੀ ਸਭਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭਾਵੇ।
 ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹਰ ਕੋਈ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਵੇ।
 ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਉੱਚਾ ਮਿਆਰ ਕਰੋ।
 ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ . . .
 ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਗੁਰਾਂ ਬਣਾਏ।
 ਬੋਲੀ ਅੰਦਰ ਮਾਂਵਾਂ ਲਾਡ ਲਿਡਾਏ।
 ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰੋ।
 ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ . . .
 ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸਿਖਾਓ।
 ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਨਾ ਕਦੇ ਭੁੱਲ ਜਾਓ।
 ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰੋ।
 ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ . . .
 ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਸਿੱਖੋ, ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਲਿਖੋ, ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਬੋਲੋ।
 ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਨਾ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਰੋਲੋ।
 ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਵਿਹਾਰ ਕਰੋ।
 ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ . . .
 ਕੰਮਕਾਰ ਕਰੋ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ।
 ਫੁੱਲ ਪਾਵੋ ਇਹਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ।
 ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ 'ਅਮਰਜੀਤ' ਉਪਕਾਰ ਕਰੋ।
 ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰੋ।
 ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰੋ।

*ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ: ਰਾਮਪੁਰ, ਪੱਤੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰਾ, ਤਹਿ: ਪਾਇਲ; ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ-੧੪੧੪੧੫, ਫੋਨ: ੧੬੨੮-੨੮੪੩੩੧

ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ

-ਸ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨੂੰਪੁਰ*

ਤੱਤੀਆਂ ਤਵੀਆਂ ਤਿੱਖੇ ਆਰੇ,
ਲਗਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਤਾਈਂ ਪਿਆਰੇ।
ਮੌਤੋਂ ਕਦੇ ਨਾ ਯੋਧੇ ਹਾਰੇ,
ਮੁੱਖੋਂ ਫਤਿਹ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਨੇ।
ਧਿਆਨ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਧਰ ਕੇ,
ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ।

ਚਾਅ ਨਾਲ ਚਰਖੜੀਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ,
ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਧਾਰਾ ਹੱਥ ਫੜ੍ਹਦੇ।
ਸੂਰੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸੀਸ ਹੀ ਲੜਦੇ,
ਪੈਰ ਪਿਛਾਂਹ ਨਾ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ।
ਧਿਆਨ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਧਰ ਕੇ,
ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ।

ਸਿਰ ਦਾ ਖੋਪਰ ਤਕ ਲੁਹਾਕੇ,
ਤਨ ਦਾ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕਟਵਾਕੇ।
ਟੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕਰਵਾਕੇ,
ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਨੇ।
ਧਿਆਨ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਧਰ ਕੇ,
ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ।

ਤਿੱਖੀਆਂ ਤੇਗਾਂ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ,
ਜੰਗ ਦੇ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਰਾਂ।
ਮਾਨੂੰਪੁਰੀਏ ਗਾਉਂਦੇ ਵਾਰਾਂ,
'ਸੇਖੋਂ' ਸੱਚ ਸਣਾਉਂਦੇ ਨੇ।
ਧਿਆਨ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਧਰ ਕੇ,
ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ।

*ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ: ਮਾਨੂੰਪੁਰ, ਤਹਿ: ਸਮਰਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ-੧੪੧੪੦੧ ਮੋ: +੯੧੮੧੪੬੫-੮੬੬੯੦